

MISIR SİYASET SAHNESİNDE MÜSLÜMAN KARDEŞLER: BASKI VE UZLAŞMA DÖNGÜSÜNÜN UZUN TARİHİ

Ecehan SOMUNCUOĞLU*

ÖZ

Müslüman Kardeşler, Birinci Dünya Savaşı sonrası Mısır ortamında ve modern İslami hareketler yelpazesinde ayırt edici bir yere sahiptir. Yüz yıla yaklaşan varlığının ortaya koyduğu ve etkilediği düşünceler, İslam dünyasında dikkate değer bir iz bırakmıştır. Müslüman Kardeşler üzerine düşünmek, yalnızca Mısır'da değil, genel olarak İslam dünyasında din ve siyaset ilişkisinin ana hatlarını saptayabilmede bir nevi yol haritası niteliğindedir. "Çözüm İslam'da" sloganı ile Mısır'ın ve İslam dünyasının siyasal yapısını etkilemiş olan Müslüman Kardeşler'in deneyimleri, örgütün evrimi açısından da önemlidir. Yirminci yüzyılın en eski İslami hareketlerinden biri olan Müslüman Kardeşler'in iktidara yükselişine olanak tanıyan koşullar ile örgütün siyaset sahnesindeki ve toplumdaki karşılığı bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Mısır hükümetlerinin Müslüman Kardeşler ile mücadelesine rağmen hayatta kalmasına yol açan dinamikler, 2013 sonrası varlık/yokluk mücadelesine ışık tutmaktadır. 2011 Arap Ayaklanmaları süreci, Müslüman Kardeşler tarihi açısından radikal bir değişimi işaret ederken süreklilik arz eden unsurları da içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda siyasal bir aktör olarak Müslüman Kardeşler'in, "ekmek, özgürlük ve adalet" arayışı ile halk ayaklanmalarına katılan milyonlarca

* Dr., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Aksaray Üniversitesi, Türkiye.

(ecehansomuncuoglu@aksaray.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-4048-1422>

Bu makale, 2019 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Melek M. Fırat'ın danışmanlığında tamamlanan "Siyasal İslam ve Müslüman Kardeşler'in Dönüşümü" başlıklı Doktora Tez çalışmasından üretilmiştir.

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. XVII, No. 2, (Ekim 2024)

Geliş Tarihi: 29.08.2024

Kabul Tarihi: 18.10.2024

Bu makaleden alıntı yapmak için: Somuncuoğlu, E. (2024, Ekim). Mısır siyaset sahnesinde Müslüman Kardeşler: Baskı ve uzlaşma döngüsünün uzun tarihi, *YDÜ SOSBİLDER*, 17(2), 159-194.

Mısır'ın beklentileri karşısında toplumda tepki çekmesinin altında yatan nedenler ve darbeye giden süreç ve sonrası tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Müslüman Kardeşler, Mısır, Darbe, Meşruiyet, Arap Ayaklanmaları.*

ABSTRACT

THE MUSLIM BROTHERHOOD IN EGYPT'S POLITICAL SCENE: THE LONG HISTORY OF REPRESSION AND RECONCILIATION CYCLE

The Muslim Brotherhood occupies a distinctive place in Egypt and across the spectrum of modern Islamic movements. The ideas that have been revealed and influenced by its existence for nearly a hundred years have left a significant mark all over the Islamic world. Reflecting on the Brotherhood is a kind of roadmap for determining the outlines of the relationship between religion and politics, not only in Egypt but also in the Islamic world. The experiences of the Brotherhood, with its slogan "Islam is the solution", and what they have experienced in the last decade are important in terms of the evolution of the organization. This article addresses the conditions that allowed the Brotherhood to rise to power and its counterpart in the political scene and society. The dynamics that led to the survival of the governments in Egypt shed light on the post-2013 struggle for existence/non-existence. The 2011 Uprisings marked a radical change in the history of the Brotherhood, which also contains continuities. In this context, this study discusses the process leading up to the coup and its aftermath.

Keywords: *Muslim Brotherhood, Egypt, Coup, Legitimacy, Arab Uprisings.*

1. Giriş

2011'de başlayıp Arap dünyasını ve genel olarak Orta Doğu'yu etkisi altına alan ve 'Arap Baharı' olarak da nitelendirilen ayaklanmalar silsilesi (Lynch, 2011), Mısır başta olmak üzere bütün bölge ülkeleri açısından sonuçları ne olursa olsun tarihsel öneme sahip bir olguydu. 25 Ocak'ta milyonlarca insan, otoriter Mısır devletine karşı çok açık bir muhalefet vurgusuyla meydanlarda bir araya geldi. 2000'li yılların başından itibaren ekonomik krizler, baskı ve otoriterlik temelinde biriken değişim taleplerinin ve sosyal medya hareketliliğinin Arap Ayaklanmaları ile Tahrir Meydanı'nda somutlaşması, Mısır siyasal hayatının uzun erimli lideri Hüsnü Mübarek'in istifasıyla sonuçlandı. Güçlü ve merkezi devlet anlayışının topluma hakim olabilmeye ve toplumsal ilişkileri belirleyebilme kapasitesine dayanan sistemde, halk protestoları pek çok çelişkiyi açığa çıkardığı gibi önemli değişimlerin tetikleyicisi oldu. Mübarek'in istifası kadar dikkat çekici olan, Müslüman Kardeşler'in örgütsel ve ideolojik olarak Mısır devleti karşısında

var olmaya dayalı uzun meşruiyet arayışında ilk kez iktidara yükselmesiydi (Boztemur, 2011: 58). Müslüman Kardeşler, devrimci değişim yerine aşama aşama gerçekleşecek değişim çağrısıyla 1980'lerden beri siyasal sistem içinde var olmaya çalışıyordu. 1980'lerden sonra partileşme tartışmaları hem örgüt içinde hem de hükümet tarafında ciddi tepkilere yol açsa da Müslüman Kardeşler parlamenter sistemde 'muhalif' bir aktör olarak yer almaya başlamıştı. Kuruluşundan itibaren örgütsel ağlarını genişleterek toplumsal-siyasal nüfuzunu koruyan Müslüman Kardeşler'in iktidar deneyiminin yalnızca bir yıl sürmesi ve ardından çok ağır bir baskıyla karşı karşıya kalması, iktidara yükselmesi kadar ani ve radikal bir nitelik taşıyordu. Müslüman Kardeşler, geçmişte hükümetlerin şiddetli baskılarına karşı direnç göstererek varlığını sürdürebilmesiyle de ün kazanmıştı (Davis ve Robinson, 2015: 35). Arap Ayaklanmalarıyla birlikte darbeye sonuçlanan iktidar deneyimi ise Müslüman Kardeşler'i yeniden tartışmaların merkezine yerleştirdi. Müslüman Kardeşler'e bakarken kültürel ve ideolojik yanlılığın ötesinde örgütsel yapının farklı katmanlarını içinde barındıran geniş ve karmaşık bir ağ görüntüsü göze çarpmaktadır. Aynı zamanda örgütsel mekanizmanın sürekli bir sınanmadan geçtiği ve krizlerle mücadele eden karmaşık bir örgüt olarak Mısır hükümetleriyle müzakere tarihi öne çıkmaktadır.

Bu çalışmada, Müslüman Kardeşler'in tarihsel yörüngesini anlayabilmek için siyasal ve dinsel bir örgüt olarak evrimi hakkında bir inceleme sunulmaktadır. Geçmişte ağır baskı koşullarında ve kriz anlarında nasıl ayakta kalabildikleri ve toparlanarak toplumsal alanda nasıl yeniden görünür oldukları analiz edilmektedir. Dolayısıyla kuruluşundan itibaren kimi zaman hükümetlerle işbirliği halinde kimi zaman çatışarak ama illa ki kurumsallaş(a)mama sorunu ekseninde Mısır siyasetinin önemli bir bileşeni olması, Müslüman Kardeşler'in iktidar deneyimindeki kararlarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Müslüman Kardeşler'in hükümetlerle kurduğu çatışmacı veya iş birliğine dayanan ilişkide somut etkiler yaratan dönüşümlerden geçtiği argümanına dayanılarak (Bayat, 2016: 22, 260), iktidar deneyimi ve 3 Temmuz 2013 darbesine giden süreçte yaşanan yönetim krizi ele alınmaktadır. Bu krizin nedenleri, örgütün güçlü ve zayıf yönleri odağa alınarak ve tarihsel bir perspektiften incelenmektedir. Müslüman Kardeşler'in yekpare ve düz bir çizgide hareket eden üniter bir yapı değil, Mısır siyasal kültürünün ve toplumunun değişim dinamikleri çerçevesinde farklı eğilimleri ve bakış açılarını barındıran bir oluşum olduğu iddia edilmektedir. Örgütün iktidara gelmesi ve el çektirilmesi gibi maruz kaldığı zorlu

sürece bakıldığında hükümetle olan ilişkilerinde süreklilik arz eden yapısal nüanslar incelenmekte; 3 Temmuz darbesine yol açan faktörlerden biri olarak Müslüman Kardeşler yönetimini güçlü bir şekilde reddeden kitlesel protestoların altında yatan siyasal açmazın nedenleri, kendi uzun tarihindeki gelişmeler ve hükümetlerle olan ilişkileri ve Mısır siyasetinin yapısal unsurları değerlendirilerek ortaya konulmaktadır. Bu sorgulamalar, örgütün liderlik yapısı ve ideolojik birikimini karakterize eden özelliklerinden azade değildir. Bu doğrultuda çalışma, Müslüman Kardeşler'in doğuş koşulları ve temel söylemlerinden yola çıkmaktadır. Aynı zamanda devletin hegemonyası ve Mısır toplumunun değişim dinamiklerinin Müslüman Kardeşler'in kararlarında, faaliyetlerinde ve söylemlerindeki rolü üzerinde durulmaktadır. 3 Temmuz darbesinin ardından örgüt içinde yaşanan meşruluk krizinin geleceğine ilişkin çıkarımlarda bulunulmakta ve Müslüman Kardeşler'in Arap Ayaklanmalarının yarattığı fırsatları değerlendirmede ve ortaya çıkan riskleri hesaba katmada neden başarısız olduğu sorgulanmaktadır.

2. Kökler ve İlkeler

Müslüman Kardeşler, dini bir yardımlaşma derneği olarak 1928 yılında Mısır'ın İsmailiye şehrinde kuruldu. Birinci Dünya Savaşı, Mısır'a tam bağımsızlık getirmede için İngiliz nüfuzunun yarattığı siyasal istikrarsızlık ve ekonomik zorlukların neden olduğu toplumsal huzursuzluklar, farklı çözüm yollarının veya farklı gruplaşmaların doğmasını tetikliyordu. Bu koşullarda kurucu Hasan El-Benna, taşrada büyümüş, Mısır'ın modern eğitim sisteminden geçerek öğretmen olmuş, aynı zamanda geleneksel İslam anlayışını içselleştirmiş dindar bir isim olarak tarihe geçecek bir girişimin temellerini attı. İmparatorluk sistemi tasfiye olup eski düzenin yıkılışı ve sömürgecilik gerçekliği, toplumda savunma tepkilerini ve geleneksel/modern tartışmalarını canlı tutuyordu. Modernleşme programları, dini dışlayan bir işleve sahip görünüyorsa da dini referanslar, kurumsal ve toplumsal yapılarda ve günlük hayatta yerleşikti (Hourani, 2000: 365-366).

El-Benna'nın taşra hayatı, toplumun genelinin ortak noktasıydı. Bu durum, Müslüman Kardeşler'e halkın içinden gelen ilk toplumsal ve siyasal hareket olarak ayırt edici bir konum kazandırdı. El-Benna'nın derneği kurduğu yer olan İsmailiye ise on dokuzuncu yüzyılda Süveyş Kanalı inşa edilirken kurulan Avrupa kültürünün etkilerinin ve sömürgeci güçlerin varlığının en çok hissedildiği yer

olmasından dolayı örgütün güçlenmesinde simgesel bir öneme sahipti. Böylece Müslüman Kardeşler'in öncelikle Mısırlı bir hareket olarak popülerlik kazanmasında bağımsızlık sorunu ve Avrupa etkisi öncelikli bir meseleydi. Bununla birlikte on dokuzuncu yüzyıl entelektüellerinin ortaya koyduğu uzun soluklu tartışmalar ve ideolojik temeller, El-Benna gibi yeni dönemin ilk kuşağını etkilemeye devam etti.¹ Bağımsızlık ve 'geri kalmışlıktan' kurtulma nosyonları üzerinde yükselen tartışmaların teolojik boyutuna girmeksizin El-Benna İslam'ı, siyaset, ekonomi ve toplumu kuşatıcı temel ilke olarak kabul ederek basit bir mesaja dayandı. Bu mesaj, Kur'an ilkeleri ve peygamberin davranışlarını hayatın tüm alanlarında uygulayabilmektir. Bu yüzden Müslüman Kardeşler'in faaliyet alanı geniştir. El-Benna'ya göre bütüncül bir inanç yapısı olarak İslam, her zaman ve her toplum için geçerli bir düzeni karşılamaktadır (El-Benna, 2007: 25). Dolayısıyla Mısır'ın içinde bulunduğu sıkıntıları İslami bir vizyonla tanımlanması, örgütün faaliyetlerine ve ideolojisine esneklik kazandırmış oldu. Bu mesajla, modernleşme programlarının Batılı çizgisinin, Mısır toplumunda yarattığı kültürel çatışmalara karşı dinin temel ilkelerine dönülmesi hedefi sürekli vurgulandı (El-Benna, 2007: 43, 109).

El-Benna Müslüman Kardeşler'i, insanların İslami bilinçle eğitilmesinin merkezi olarak tanımlıyordu. Müslümanları dini kimliğe yönlendirmek için öncelikli olarak insanların dini bir eğitimden geçmesi ve toplumun reforme edilmesi gerekliydi. Bu yüzden ilk örgütsel yapılarda okul ve cami projeleri hayata geçirilerek örgüt üyelerinin dini bir ilhamla yetiştirilmesine ağırlık verildi. Böylece aşama aşama ideal bir (İslami) devlet düzenine ulaşmak mümkün olacaktı (El-Benna, 2007: 484). El-Benna, karizmatik özelliğinin de etkisiyle

---

¹ On dokuzuncu yüzyıl İslam düşüncesi, Avrupa'nın meydan okumasına karşı siyasal birliğin sağlanması ve dinin sorunlarını odağa alan ve sonraki tartışmalara zemin oluşturan bir evreydi. Özünde 'kaynaklara dönüş' ideali ve mutlak üstünlük imajlarıyla ilk İslam toplumunun yüceltilmesinin yanı sıra Avrupa etkisinin toplumu gerilemeden kurtaracak değerlerinin alınması gibi düşüncelere dayanıyordu. Siyasal birliğin, bütün Müslüman ülkeleri bir araya getiren halifelik kurumu ekseninde sağlanması tartışmalarına dinin reforme/modernize edilmesi yönündeki görüşler eşlik ediyordu. Halifelik kurumunun kaldırılması, savunmacı tepkileri ve İslam'ın kapsayıcı ve tartışılmaz olduğu şeklindeki özcü yaklaşımları tetiklemeyle birlikte bağımsızlığın tesis edilmesi gibi acil sorunlar karşısında genel olarak Müslüman dünyasının bütünlüğü yaklaşımından uzaklaşıldı ve yirminci yüzyılda ulus-devlet sınırları içinde alternatif toplumsal dönüşüm sunan yaklaşımlar/hareketler öne çıktı (Massad, 2020).

yaşadığı sürece örgütün geniş kitlelere sesini duyurması için eylemci bir tarzda hareket ederken doktrinel sorulara (örneğin İslami devlet veya düzeninin nasıl kurulacağı; devrimci bir yol izlenip izlenmeyeceği, toplumsal adaletin nasıl sağlanacağı gibi temel sorulara) açık bir şekilde değinmeksizin siyasi alanda öne çıkacak basit ve popüler bir dil kullanarak etki alanını genişletti. El-Benna'nın odak noktası, İslami ilke ve değerlerin insanlar tarafından benimsenmesidir. Bunun hangi yöntemle olması gerektiği El-Benna'nın söylemlerinde açık değildir. Sosyo-ekonomik ve dinsel bir yapılanma ile toplumun yozlaşması ve yönetim bozukluğunun aşılabilmesine inanan El-Benna için Müslüman Kardeşler'in örgütsel gelişimi bu yüzden çok önemliydi.

Sömürgeciliğin devam ettiği ortamda ekonomik ve siyasi istikrarı sağlayabilecek tutarlı bir ulusal projenin veya ideolojinin başarıya ulaşmaması, Müslüman Kardeşler'i belirli bir kitleyi temsil eden aktör olarak ve resmi din kurumlarından ve dini derneklerden ayrı bir şekilde gelişmesine olanak tanıdı. Kısa sürede El-Benna'nın 'daveti', İsmailiye sınırlarını aşarak başkente ve ülke geneline yayıldı. Düzenlenen kongreler dizisi, her birinde üyeler için bağlayıcı kuralların ve kapsamlı ideolojik eğilimlerin açıkça belirlendiği giderek hiyerarşik bir yapılanma haline gelecek kurumsal girişimler, örgütün gelişmesinde ve kökleşmesinde önemli rol oynadı (Wickham, 2016: 26).

3. Tasfiye ve Hayatta Kalma Döngüsü: 'Büyük Mihne'ⁱⁱ Dönemleri

1930'lu yılların ikinci yarısından sonra Müslüman Kardeşler, sıradan bir dini dernek statüsünün ötesine geçerek siyasi bir parti gibi örgütsel faaliyetlerde bulunan, toplumsal ve siyasi konularda etkinlik gösteren, gazete ve dergiler aracılığıyla düşüncelerini, bir protesto dili olarak dinin sahiplenilmesiyle topluma ulaştıran güçlü bir konum kazandı (Bayat, 2015: 40). Müslüman Kardeşler'in bu dönemdeki gelişimi, Filistin sorununun patlak vermesi ve İngiliz yönetiminin körüklediği gergin ve istikrarsız siyasi ortamda hükümetin giderek işlevsiz kalmasına karşı toplumdaki tepkinin sonucuydu (Nafi, 2012: 46). 1945-1948

ⁱⁱ *Mihne*, Arapçada sınama, çile, baskı anlamlarına gelir. Müslüman Kardeşler yazarları tarafından devlet ile karşı karşıya gelindiğinde 'çile dönemleri' şeklinde bir tanımlama kullanılır. Tarihsel olarak Abbasiler döneminde ulemaya karşı başlatılan baskı koşullarına gönderme yapılır. *Mihne* dönemi, Abbasilerde dini konularda devlet ile ulema arasında bir otorite mücadelesi olarak kabul edilir. Bir anlamda devlet hegemonyasına muhalefeti ve devletin baskı ve şiddet politikasını ifade etmek için bu kavramı kullanmışlardır.

arasında hükümetin siyasal zayıflığının bir göstergesi olarak suikast eylemleri, bombalama ve devleti simgeleyen yerlere saldırı girişimleriyle hükümete karşı şiddetli bir muhalefet dalgası baş gösterdi. Siyasal sürecin parçalanması, farklı siyasal oluşumların militarize olan kadroları gibi Müslüman Kardeşler içinde de şiddeti araçsallaştırarak mevcut sistemi değiştirme amacı güden klikleri açığa çıkardı ve Müslüman Kardeşler, bu eylemlerin en önemli şüphelilerinden biri olarak hükümetle karşı karşıya gelmeye başladı. Bu suikastlarda Başbakan Ali Mahir (Şubat 1945) ile Başbakan Fehmi Nukrasi'nin (Aralık 1948) öldürülmesinde örgütün suçlu bulunması, siyasal bunalımı şiddetlendirdi. El-Benna'nın hükümete karşı söylemde eleştirel uygulamada ise çatışmadan uzak durma eğilimi, şiddet yanlısı grupların eylemlerini ve hükümetin sert tedbirlerini önleyemedi (Mitchell, 1969: 21). Birinci *mihned*e örgüt, kuruluşundan itibaren deneyimlediği baskıyla ilk kez ağır bir şekilde yüzleşti. Örgüt bu dönemi, yeraltına çekilerek atlatmaya çalıştı. El-Benna'nın öldürülmesinden sonra baskının hafiflemesi ile 1951'de gözetim altında da olsa örgüt yeniden faaliyetlerine başladı. Bu dönemde sık sık hükümet değişiklikleri yaşandığı için örgütle kişisel ilişkilere sahip iktidar klikleri, örgüte hareket serbestisi tanıyordu (Ganim, 2012: 373-374).

1940'lı yıllarda yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasal kreşendoda Müslüman Kardeşler, ordu içinde İngiliz yönetimi ve hükümetlerin istikrarsız yapısından rahatsızlık duyan subaylarla da temas halindeydi. Bu durum sadece Müslüman Kardeşler'e özgü değildi. İşgal ve kötü yönetim altında, Müslüman Kardeşler dışında farklı siyasal görüşlerin ordu içerisinde yayılması normal karşılanıyordu. Hür Subaylar olarak adını duyuran ve 1952'de monarşiyi deviren darbe sürecinde subayların yanında duran Müslüman Kardeşler'in toplumsal etkileri ve örgütsel yetenekleri, taraflar arasında iş birliğini kolaylaştırmıştı (Maalouf, 2009:128). Örgütün genç taraftar kitlesinin silahlandırılması ve askeri eğitim verilmesi gibi faaliyetler, nihayetinde Ocak 1952'de Müslüman Kardeşler'in başat rol oynadığı büyük halk ayaklanmalarını kışkırtarak darbeye giden süreci hızlandırdı. Müslüman Kardeşler, 1952 darbesinden sonra Devrim Konseyi ile iş birliği yapmaya devam ederek eski sistemin tasfiyesinde kendisine dokunulmazlık tanınan tek aktör oldu (Nafi, 2012: 64).

Hür Subaylar'ın lider isimlerinden Cemal Abdulnasır, 23 Temmuz 1952'de ilan edilen cumhuriyetin ardından iktidarını sağlamlaştırmak için Müslüman Kardeşler ile dostane ilişkilerini sürdürmeye devam etti. El-Benna

suikastının yeniden incelenmesi ve tutuklu üyelerin serbest bırakılması gibi adımlar atıldı, ancak örgüte resmi bir statü tanınmadı. Müslüman Kardeşler'in Devrim Konseyi'ne eklenerek siyasete dahil olma talepleri, böylece kontrol altında tutulmak istenmesi örgütün eleştirel duruşunu tetikledi ve taraflar arasındaki taktik iş birliğini olumsuz yönde etkiledi (Mamdani, 2005: 58). 1954 yılında Nasır, Devrim Konseyi içindeki rakiplerini bertaraf ederek iktidarın zirvesini ele geçirdi. Milliyetçilik ve sosyalizm söylemleriyle Arap dünyasının bütününde esin kaynağı olacak şekilde popülerlik kazandı. 1954 yılında İngiliz yönetimiyle aşamalı da olsa ülkeye tam bağımsızlık getirecek anlaşmanın görüşmeleri, Müslüman Kardeşler ile kurulan hassas dengenin sarsılmasına kapı açtı. Müslüman Kardeşler'in, siyasal ve diplomatik zafer olarak sunulan anlaşmayı şiddetli bir şekilde eleştirmesi, iktidara yönelik bir tehdit olarak algılanarak örgüte yönelik tutumu değiştirdi. Bu süreçte örgüt üyelerinin bir kısmının hükümetle uzlaşısı ve iş birliğini savunması ve iktidar içinde yer almak istemesi, örgüt içi anlaşmazlıklara da zemin oluşturdu (Al-Zalaf, 2023:70-71).

Taraflar arasındaki gerilimli süreç, Nasır'a yönelik suikast girişimi iddiası sonucu örgütün çok sayıda üyesinin gözaltına alınması ile başka bir boyuta evrildi. 26 Ekim 1954'te İngiliz yönetiminin Mısır'dan aşamalı şekilde çekilmesini içeren anlaşmanın imzalanmasıyla yapılan kutlama mitinginde Nasır'ı hedef alan silahlı bir saldırı girişimi, Müslüman Kardeşler'e atfedilerek baskılar arttı. Üst düzey lider kadrosu ve Devrim Konseyi'nin ilk üyelerinden Seyyid Kutub idama mahkûm edildi, örgütün şubeleri kapatıldı, binlerce üye tutuklandı, binlercesi bugün olduğu gibi yurt dışına kaçtı (Nafî, 2012: 69). Bu sert müdahale, örgüt içinde şiddet yanlısı grupların, devletle uzlaşmanın mümkün olmayacağına inanarak örgütten kesin bir kopuşu başlatmalarına neden oldu. Kutub ve tutuklu üyeler, 1964'te cezaevinde geçen onuncu yılın sonunda genel afı serbest bırakıldılar.

1965'te Nasır'a karşı bir komplonun ortaya çıkarıldığı iddiası yeni bir bastırma dalgasına yol açtı. Kutub'un cezaevinde kaleme aldığı eserleri, hükümete karşı planlanan darbenin bir parçası olarak yorumlandı ve 'üçüncü *mihne*' dönemi başladı (Zekeriya, 2007: 76). Kutub'un entelektüel yolculuğunun radikalleşme aşamasına işaret eden, özellikle 'Yoldaki İşaretler' adlı kısa ama bütün İslami hareketler açısından başucu kitabı olan eseri, 1966'da Kutub'un idamına neden oldu. Kutub'un mevcut hükümetleri gayri İslami statüde gören düşüncelerinin, üyeler arasında silahlanmada artışa ve Nasır yönetimini yıkmak amacıyla

hazırlık içinde olduklarına sebep olduğu suçlamalarıyla Müslüman Kardeşler'e geniş kapsamlı bir soruşturma başlatıldı (Abu-Rabi, 2001:166). Nasır'ın 1970'te ölümüyle sona erecek üçüncü *mihne* dönemi, Müslüman Kardeşler içindeki bölünmeyi çok net bir şekilde belirledi. Radikal grupların oluşturduğu İslami örgütler, Kutub'dan esinlendikleri düşünceleri terör eylemleriyle pratiğe dökerek nihayetinde Nasır'ın ardılı Enver Sedat'ı 1981'de öldüreceklerdi. Nasır iktidarının 1967 savaşı sonrası içine düştüğü meşruiyet kaybı, Müslüman Kardeşler'in sesini yeniden duyurmaya başlayacağı yeni bir dönemi imliyordu.

4. Uyum ve Baskı Döngüsü: İkinci Kuruluş

Enver Sedat dönemi örgütün iç hesaplaşmasına, aşırılığı benimseyen yeni kliklerin görünür olmasına ve Müslüman Kardeşler'in var olma mücadelesine alan açtı. Bundan sonra örgüt ve devlet arasında yaşananlar, şiddetli olmasa da uzlaşma ve baskı döngüsü içerisinde seyredecek bir devamlılığı ortaya koyacaktı. Nasır'ın 1970 yılında ani ölümü üzerine yerine geçen Enver Sedat, Nasır taraftarları başta olmak üzere muhalefeti etkisizleştirmek ve kendi gücünü pekiştirmek için Müslüman Kardeşler'e hoşgörü siyasetini başlattı (Zubaida, 2008:260). Esasen Sedat'ın İslami siyasete ağırlık vermesi, Sedat yönetimine has bir durum değildi. 1967 savaşının yol açtığı infial, Nasır'ın dini propagandayı yoğunlaştırmasına neden olmuştu ama Nasır döneminde genel olarak dini kurumlar ayırt edici sosyo-politik bir güce sahipti. 1950 ve 1960'lı yıllarda Müslüman Kardeşler tasfiye edilirken diğer yandan daha geniş bir İslam anlayışı, Nasır'ın temel politikalarına entegre edilen güçlü bir faktördü (Kandil, 2015: 57). Enver Sedat döneminin farklılığı, Müslüman Kardeşler'in stratejik bir müttefik olarak seçilmesiydi. Mısır'ın içinde bulunduğu koşulların ağırlığı ve öncülü gibi güçlü lider özelliğine sahip olmadığından Sedat için Müslüman Kardeşler uygun bir hamleydi.

Müslüman Kardeşler'in ikinci kuruluşu, öncelikle üniversitelerde öğrenciler arasında üstünlüğün kazanılmasıyla aşama aşama gerçekleşti. Mısır'da siyasi hareketlerin yayılması, üniversitelerde öğrenci protestolarını da içine alan farklı entelektüel eğilimleri temsil eden grupları bir araya getiren bir atmosferden beslenmişti. Ancak Nasır döneminde öğrenci hareketliliği, baskı ortamından etkilenmiş, kampüslerde Müslüman Kardeşler barınmadığı gibi farklı ideolojik yapılar da zor bir duruma itilmişlerdi. Nasırcılığın hegemon durumda olduğu üniversite tablosu, 1967 Arap-İsrail savaşının yarattığı şokla dönüşmeye başladı. Müslüman Kardeşler'in yeraltına çekildiği on yıllık dönemde apolitik duruş

sergileyen ve Müslüman Kardeşler'in örgütsel çizgisinde olmayan ancak düşünsel mirasını da reddetmeyen yeni kuşakların temsil edildiği küçük gruplar doğmuştu (Wickham, 2016: 35). İlerleyen yıllarda örgütün yeniden saygınlık kazanmasında ve otorite kurmasında bu küçük grupların varlığı önemli bir etki yarattı. Müslüman Kardeşler'i üniversitelerde etkileyen bir diğer unsur, Müslüman Kardeşler içinde cezaevinde keskinleşen görüş ayrılıklarıyla doğan şiddet yanlısı gruplardı ve bunlar üniversitelerde rağbet görmeye ve hatırı sayılır bir taraftar kitlesi oluşturmaya başlamışlardı. Örgütsel yapıları ve üyelikleri değişken ve akışkan nitelik taşıyan bu gruplar ve diğer farklı ideolojik yapıların varlığı (Selefiler, El-Ezher gibi resmî kurumlar, bağımsız dini figürler vs.), Müslüman Kardeşler'in ayakta kalma mücadelesinde ve cezaevi sonrası yeni Mısır koşullarına uyum sağlamasında zorlayıcı bir etki yarattı (Al-Arian 2014:89). Müslüman Kardeşler'in normal hayata uyum sağlama çabası ve yasal bir siyasal aktör olmaması, üniversitelerde öğrencileri ve toplumda farklı kesimleri ikna etmek zorunda kalması açısından bir zayıflık göstergesiydi. Aynı zamanda bu kısıtlılık, Müslüman Kardeşler'in hayatta kalmasını sağlayan paradoksal bir güç yaratıyordu. Özellikle Kutub'un görüşlerini takip ederek Müslüman Kardeşler'den ayrılan radikal grupların savaşçı stratejileri karşısında Müslüman Kardeşler, şiddete karşı çıkma vurgusuyla hükümetin yanında yer alarak görece dokunulmazlık kazandı. Sedat yönetiminin resmi politikasının dini yöneliminden faydalanarak hareket alanını geliştiren radikal gruplar, Kutub'un mevcut hükümetleri İslam dışı gören yaklaşımıyla hareket ederek saldırgan bir tutum sergiledikçe giderek marjinal bir konuma itildiler. Hükümetin desteği ile Müslüman Kardeşler radikal grupları görece konsolide etme konusunda başarılı oldu. Hatta radikal grupların bazı kurucuları, Sedat yönetiminin baskısının arttığı 1970'li yılların ikinci yarısında şiddeti ve Kutubçu ideolojiyi bırakarak El-Benna'nın muhafazakâr duruşunu benimsediklerini ilan ederek Müslüman Kardeşler'e katıldılar (Willi, 2021: 51-52; Fahmy, 2002: 83). On yıllar sonra Müslüman Kardeşler 2011'de kurulan Hürriyet ve Adalet Partisi içinde 1970'li yılların radikal gruplarında yer alan bazı kişileri önemli pozisyonlara getirerek tepkilere neden olacaktı. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler ile radikal gruplar arasındaki dirsek teması, hükümetle ilişkide yeri geldiğinde bir sürtüşme nedeni yeri geldiğinde iş birliği aracı olarak işlev görmüştür.

Enver Sedat'ın *İslamileşme* politikasına rağmen radikal grupların kanlı eylemleri, 1970'lere damgasını vurdu ve hükümetin şiddetli baskı politikası,

Müslüman Kardeşler'e daha yumuşak bir şekilde yansımaya devam etti. Örneğin 1976'da örgütün yayın organı *El-Dava*'nın yeniden yayımlanmasına izin verildi. Müslüman Kardeşler ile bağlantılı okullar teşvik edildi. Medyada Müslüman Kardeşler üyelerinin katıldığı tartışma programlarına daha fazla zaman ayrıldı (Zekeriya, 2007: 29). Ancak yasal olmayan statü, Demokles'in kılıcı gibi her an bir felaketin meydana gelebileceği veya tehdit edici bir durumun varlığını da canlı tutuyordu. Bu yüzden uzlaşma siyasetinden taviz verilmeyeceğinin bir göstergesi ve ideolojik olarak Seyyid Kutub çizgisinden ayrı bir yerde olduğunu açık bir şekilde belirten bir kitap yayımlandı. Kalabalık bir yazar kadrosuyla hazırlanan 'Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil' kitabı ile Kutub taraftarlarıyla İslami bir düzen kurulması yönünde aynı fikri paylaşmakla birlikte bu hedefe ulaşmanın yolunun devrim ve şiddet değil, 'eğitim ve dava'dan geçtiğinin ana tema olarak sunulduğu ve Müslüman Kardeşler'in uzlaşmadan yana olduğu mesajı verilerek stratejik bir adım atıldı (Zollner, 2009: 45).

1977'te Ekmek Ayaklanmaları ve 1978'de Camp David Anlaşması'nın ilk görüşmelerinin yarattığı toplumsal gerilim bir dizi gösteri, grev ve protesto dalgasını şiddetlendirerek kriz ortamına evrildi.ⁱⁱⁱ Bu ortam, 2011 Kahire gösterileri gibi orta sınıfları, liberalleri, Marksist grupları, İslamcı örgütleri içine alan heterojen bir koalisyon ortaya çıkarmıştı. Hükümetin ve radikal İslami örgütlerin karşılıklı şiddet diliyle konuştukları bu dönemde, devletin uyguladığı baskı, toplumun her kesimini kapsıyordu. Bu dönemde neredeyse her hafta Sedat yönetimini eleştirmeye cesaret eden aydın ve muhalefet liderleri cezaevlerine gönderiliyordu. Bu çatışmacı ortam, Müslüman Kardeşler açısından Nasır dönemiyle kıyaslanamaz ölçüde yumuşaktı (Bianchi, 1989: 94; Zekeriya, 2007: 112). Sedat yönetimi, radikal grupları dağıtırken, Müslüman Kardeşler'e ödün vermeye devam ediyordu. 1977'de çıkarılan bir dizi kararnamede, İslam dininden dönenler için ölüm cezası veriliyor; içki ve zina için sert cezalar saptanıyordu. Ancak Müslüman Kardeşler Sedat yönetiminin muhalefetten korktuğu için baskının dozunu artırdığı ve bir meşruiyet kriziyle karşı karşıya olduğu bu dönemde, hükümeti daha yüksek sesle eleştirmeye başladı (Wickham, 2016: 40).

ⁱⁱⁱ 1970'lerde açık kapı ekonomi politikası (*infıtah*) olarak başlatılan ve Mısır'ı neoliberal politikalarla küresel piyasa sistemine eklemlen uygulamar, pragmatik siyasi adımlara duyarlı kırılğan bir ekonomi yaratmıştı. Sedat'ın 1977'te Kudüs ziyareti ve İsrail ile barış görüşmelerine başlaması ve 1979'da Camp David Anlaşması'nın imzalanması muhalefetin sert eleştirilerine neden oldu (Boztemur, 2011: 61-62).

Bu arada hükümete karşı silahlı mücadeleyi bırakan ve daha sonraki yıllarda Müslüman Kardeşler'i siyasal arenada temsil edecek Mustafa Meşhur ve İsam El-Arian gibi radikal üyelerin örgüte katılmayı kamuoyu önünde deklare etmeleri, bir meydan okuma girişimi olarak Müslüman Kardeşler'i de tehlikeli bir duruma sokarak kitlesel tutuklamaları arttırdı (Fahmy, 2002: 84). Enver Sedat'ın 1981'de öldürülmesine kadar İslami hareketleri her şekilde zorlama adımlarıyla olayların kontrolden çıkması, Müslüman Kardeşler'in ılımlı duruşunun sorgulanmasına fırsat verirken despotik bir yönetimi açığa çıkardı. Enver Sedat'ın iktidarının sona erdiği tarihte devletin toplumsal ve ekonomik yükümlülüklerini yerine getirme hususunda eylem gücü azalmış, ekonomik baskılar yerleşik hale gelmiş ve Mısır'ın bölgedeki saygınlığı zayıflamıştı. Enver Sedat yönetimi, Müslüman Kardeşler'in Mısır politik hayatı için bir emsal oluşturdu. İkinci kuruluşunu gerçekleştirdikleri ve dolaylı yoldan siyasal hayatın bir aktörü olmakla birlikte dönem dönem devlet baskısı ve siyasal süreçlerden dışlanma olgusunu deneyimleyecekleri uzun erimli bir etki yarattı.

5. Parlamento ve Sivil Toplumla Bağdaşma: Müslüman Kardeşler'in Dönüşümü ve Pragmatizmi

Müslüman Kardeşler'in Enver Sedat dönemi boyunca toplumsal ve siyasal alanda var olmak için takındığı uzlaşılı siyaseti, Hüsnü Mübarek döneminde yapısal bir nitelik kazandı. Özellikle üniversitelerde öğrenci birlikleri aracılığıyla toplumsal alanda deneyim kazanmaları, 1980'li yıllarda sivil toplum kurumlarında ve daha sonra parlamentoda kendi zemininde popüler bir güç olarak yükselmesinin itici gücü oldu. Bununla birlikte Sedat yönetiminin neoliberal ekonomi modeli, Müslüman Kardeşler'in özel sektör istihdamında giderek güçlü bir pozisyon yakalamalarına olanak tanıdı. Körfez'deki sürgün üyeler aracılığıyla finansal olarak toparlanmaları, yani 'neoliberal sistemle bütünleşmeleri', hükümete karşı ılımlı duruşunu zorlayan bir itkiydi (El-Ghobashy, 2005: 377). Göz ardı edilmeyecek ekonomik birikim, Müslüman Kardeşler'in hayır kurumlarını besliyor, bu sayede toplumsal eylem alanında daha fazla insana ulaşılmasına yol açıyordu. Hükümet açısından ise Hüsnü Mübarek iktidara geldiğinde ekonomik koşullar ve eski başkanın öldürülmesi gibi vahim bir olayın yarattığı korku, İslami gruplara karşı temkinli olmayı zorladığı için radikal gruplara katı bir cezalandırma siyaseti sürdürülürken Müslüman Kardeşler'e görece dokunulmuyordu. Mübarek, İslamcı grupları 'iyi-kötü' veya 'ılımlı-

radikal' olarak ayırdığında Müslüman Kardeşler, geçmişin deneyimlerinin izinde siyasal sistemin izin verdiği ölçekte sahnede yer almayı içselleştirirken bir anlamda politik alanın etrafında dolaşan bir gelişme tarzı yakaladı (Davis ve Robinson, 2015:103; Achcar, 2014: 124). Dolayısıyla Müslüman Kardeşler, mutlaka Mısır yönetimiyle bir uzlaşmanın sonucu olarak sistemin dışında olmakla birlikte mümkün olduğu kadar çeşitli toplumsal ağların geliştirilmesine dayanarak güçlendi. Bir anlamda Mübarek yönetimi ödün ve kontrol döngüsü içinde Müslüman Kardeşler'e alan açıyordu.

1980'li yıllarda Müslüman Kardeşler, üniversitelerin yanı sıra parlamento ve sendikalar aracılığıyla geniş bir toplumsal tabana ulaşmaya başladı. Müslüman Kardeşler, hükümetle çatışmama konusunda kararlı bir duruş sergilemekle birlikte iç işleyişinde önemli bir dizi kurumsal değişikliği de hayata geçirdi. İdeolojik olarak kendisini 'ılımlı' bir çizgide konumlandığını ilan eden (Davetçiyiz, Yargılayıcı Değil kitabı) Müslüman Kardeşler, yeni Mısır koşullarına uyum sağlarken karar verme sürecini etkinleştirmek ve bu minvalde merkeziyetçilikten uzak bir yönetim anlayışıyla şubelerin bağımsız hareket edebilmesine olanak tanıyan düzenlemelerle uzun süredir tartışılan reformist adımları hayata geçirdi (Davis ve Robinson, 2015: 110). Daha fazla kişiye ulaşmak için genişleme stratejisini içeren bu adımlar, 1984 ve 1987 seçimlerini Müslüman Kardeşler için bir dönüm noktasına çevirdi. Parlamento başarısı, siyasal hayatın demokratikleştirilmesinden ziyade Müslüman Kardeşler'in yasal statüsünün olmamasından dolayı Mısır siyasal sisteminin boşluklarını değerlendirerek hukuki meşruluk kazanması anlamına geliyordu. Örneğin, 1984 seçimlerine bağımsız adaylarla girmeye hazırlanan Müslüman Kardeşler, 1983 yılında seçim kanununda değişikliğe gidilmesiyle partiler için bağımsız adayların milletvekilliği başvurusunun kaldırılması sonucu diğer partilerle ittifak yolunu seçerek parlamentoya adım attı (Fahmy, 2002: 87). 1984 seçimlerinde ittifak grubu oyların yüzde on beşini, dört yüz kırk sekiz sandalyenin elli sekizini kazandı (Arafat, 2018: 11). Mübarek yönetiminin havuç-sopa stratejisinde Müslüman Kardeşler, kendi reklamını yapmayı, böylece yönetime meydan okumaksızın kamuoyu desteği sağlamayı amaçlıyordu. Neticede bu hedef, 1987 seçimlerinde oyların yüzde on yedisini kazanarak Mübarek'in ana muhalefet grubu olmasıyla sonuçlandı (Arafat, 2018: 12). Bu aynı zamanda, önemli bir değişikliğe işaret ediyordu. Sedat döneminde siyasal arenada neredeyse hiç görünmeyen örgüt artık siyasetin dolaylı yollardan bir parçası haline geliyordu. 1980'lerde parlamento

başarısının itici gücüyle toplumsal hizmet alanlarında ortaya konulan faaliyetler banka, şirket, vakıf, sendika, meslek birlikleri vb. yapılarda hakimiyet şeklinde gelişti. Özellikle sendikaların Nasır döneminden itibaren sıkı bir biçimde kontrol altında tutulmaları, zamanla etkisiz ve işlevsiz bir hale gelmelerine neden olmuştu. Katılımın sınırlı olduğu ve rağbet görmediği bu alanlara Müslüman Kardeşler'in dahil olması, ister istemez örgütü güçlü gösteren bir algıya yol açmakla birlikte toplumun farklı kesimleriyle dirsek temasının geliştirilmesi, örgütsel genişleme açısından da farklı bir konum kazanmasını teşvik etmekteydi (Willi, 2021: 121).

6. Muhalefet, Hoşgörü ve Baskı Arasında 1990'lı ve 2000'li Yıllar: Müslüman Kardeşler'in Dayanıklılığı ve Pragmatizmi

1990'lı yılların ikinci yarısı ve 2000'li yıllar, Müslüman Kardeşler'in devletin ekonomik olarak geri çekildiği her alana tedrici bir şekilde yerleştiği, parlamento seçimlerinde dolaylı da olsa önemli bir temsil gücüne eriştiği, sivil toplum kuruluşları gibi sisteminin demokratik vitrini olarak görülebilecek alanlardaki etkinlikleri ile siyasal gücünün sınırlarını zorlayan ama hükümetle rekabet konusunda temkinli davrandığı bir dönemdi. Müslüman Kardeşler'in Körfez Savaşı dolayısıyla hükümete karşı oluşan protestolarda yer alması ve 1992'de Kahire'de meydana gelen büyük depremde sunduğu insani hizmetlerin kapsamı ve verimliliği, Mübarek yönetiminin örgüte yönelik kısıtlama politikalarını hayata geçiren bir başka gelişme oldu. Depremden etkilenen yoksul kesimlerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasında hızlı ve etkin müdahale, devlet dışı bir aktör olarak hükümetin zayıflığını göstermesi açısından çok etkili bir meydan okumaydı (Wickham, 2016: 104). 1992'den 1998'e kadar radikal grupların terör eylemleriyle toplumu yeniden etki altına alması karşısında Mübarek yönetimi, öncülü gibi sert müdahalelerde bulunarak Müslüman Kardeşler'i de meşruiyeti açısından tehlike yaratan bir aktör olarak görmeye başladı. Siyasal kazanımlarını sınırlandırmak ve örgütün muhalefetini kontrol altına almak için 1990'larda Müslüman Kardeşler'in 'arka bahçesi' haline gelen sendika, meslek birlikleri ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerine sınırlama getirildi. Bazı sendikaların seçimle oluşan yönetim kurulları feshedildi; üniversitelerde öğrenci birliklerinde Müslüman Kardeşler ve diğer İslamcı grupları engelleyecek girişimler yürürlüğe konuldu; Müslüman Kardeşler'e ait şirketlere baskınlar düzenlendi ve faaliyetleri durduruldu, hatta askeri

mahkemelerde yargılama gibi müdahaleler arttı. 1995 seçimlerinde, örgütün seçimlere katılması ve kampanya faaliyetlerinde bulunmasına dokunulmazken adayların neredeyse yarısı askeri mahkemelerde yargılanmak üzere tutuklandı (Bayat, 2015: 257-258). Bu müdahaleler büyük *mihne* evrelerinden sonra Müslüman Kardeşler'in karşı karşıya kaldığı ilk kapsamlı baskıydı. 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde büyük çaplı terör eylemlerinin toplumda yarattığı infialin de etkisiyle artan baskı ortamında Müslüman Kardeşler, kamusal görünürlüğü sekteye uğradığı için toplumsal hizmet odaklı ve dini çalışmalarına devam ederek geride duran bir strateji benimsedi (Davis ve Robinson, 2014: 102-103). Bu strateji, örgütün kapsamlı bir müdahaleye maruz kaldığı andan itibaren hükümetle ilişkisini belirleyen temel duruşlarından biri oldu.

2000'li yıllarda Mübarek yönetimi, 1990'lı yıllara damgasını vuran kanlı terör eylemleriyle mücadele altında siyasal özgürlüklerin kısıtlanmasına tepki gösteren, olağanüstü hal koşullarının kaldırılması ve reform çağrılarını dile getiren kesimlere karşı otoriter tutumu daha fazla sürdüremediği için baskı politikasından kısmen geri adım atmak zorunda kaldı. Meşruiyet krizi ve uluslararası alanda demokratikleşme baskısı, 2000'li yıllarda görece demokratik bir atmosferi doğurdu. Aynı zamanda Sedat döneminde başlayan neoliberal ekonomi politikalarının devletin pek çok alandan geri çekilmesine yol açması, Mübarek yönetiminin en büyük handikaplarından biriydi. Dolayısıyla temel ihtiyaçların karşılanması hususunda önemli bir işleve sahip olan Müslüman Kardeşler üzerindeki baskı belirli bir düzeyi aşmıyordu. Müslüman Kardeşler'in güçlenişi, 1990'da kendisine parlamento seçimlerini antidemokratik uygulamalar gerekçesiyle boykot etme fırsatı vermişti. 1980'lerden beri şeriat talebi ile hukukun aşama aşama *İslamileştirilmesi* dile getirmekle birlikte 1990'larda daha çok demokrasi vurgusunu öne çıkardı (Zubaida, 2008: 254-255). 2000'lerin görece daha serbest ortamı, Müslüman Kardeşler'in hükümetin seçim süreçlerinde görülen her türlü manipülasyonuna rağmen 2000 seçimlerine katılmasını etkiledi. Bu karar, örgütün bütün sınırlılıklarına rağmen siyasal sistemin içinde var olma amacını da canlı tuttuğunu göstermektedir. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler yalnızca toplumsal hizmet ve toplumun seferberliğini kaybetmemek için değil, aynı zamanda siyasal sahnede meşruluğunu teyit etmek için seçim süreçlerine dahil olmayı bir taktik olarak benimsediğini gösteriyordu (Pargeter, 2016a: 22; Kandil, 2015: 175). Seçimler, Mübarek yönetiminin hegemonik otoriterliğinin çarklarından biri olarak işlev gördüğü için, Müslüman Kardeşler seçim yoluyla

siyasal sahnede öncü rol oynayamayacağını bilincinde olarak, siyasal rekabetin yol açacağı etkilerle siyasal alandaki konumunu güçlendirmeye öncelik vermek şeklinde bir stratejiye bağlı kaldı.

2000 seçimlerinden sonra Mısır'da etkileri birkaç yıl içinde görülecek farklı gelişmeler yaşanmaya başladı. Uzun erimde kendi içine kapanacak bir süreci başlatan Arap ayaklanmalarının hazırlayıcısı ve Mübarek yönetimini zayıflatan dinamik bir süreç baş gösterdi. Neoliberal ekonomi politikalarının yarattığı tahribata karşı şikayetler, alternatif ve bağımsız basının öne çıkması, toplumla devlet arasındaki ilişkide görece bir sıçrama yarattı. İletişim teknolojilerindeki yeni araçlar muhalif kesimlerin güçlenmesine ve hükümetin aşınmasına neden olan bir hareketliliğe yol açtı. Dolayısıyla Mübarek yönetimine karşı muhalefetin ivme kazanarak reform taleplerinin daha güçlü bir şekilde dile getirildiği bir dönem oldu. 2003'te Irak'ın işgali ve 2004'te Filistin sorunun yeni bir açmazla girmesi, Mısır toplumunun eleştirel sesinin yükselmesine fırsat tanıdı. Uzun zamandır işçiler arasında ve genel olarak sokaklarda gayriresmi bir şekilde temel ihtiyaçların karşılanmasında varlığını sürdüren Müslüman Kardeşler, on binlerce işçinin katıldığı eylemlerde, Filistin ve Irak gündemiyle yüz binlerin bir araya geldiği gösterilerde önemli rol oynadı. Bu ortamda 2005'te gerçekleşecek seçimlerine yönelik de yoğun bir protesto dalgası başladı. Görece bağımsız basının girişimleriyle 'Sizi İzliyoruz' (Shayfeen.com) ve 'Kifaye' (Yeter Hareketi) gibi kendiliğinden gelişen halk tabanlı reform talepleri ekseninde yeni toplumsal ve siyasal merkezler ortaya çıktı. Bu muhalefet alanında Müslüman Kardeşler de aktif bir tutum sergileyen gruplar arasındaydı. Örgütün internet girişimi, web siteleri aracılığıyla reform taleplerinin yinelenmesinden sokak gösterilerine kadar genişledi.^{iv}

Müslüman Kardeşler bu atmosferde 2005 seçimlerini boykot etme kararı alarak otoriter uygulamaları protesto eden muhaliflerin seferberlik girişimine başlangıçta destek verdi, ancak bir süre sonra seçimlere katılarak sistem içinde olma stratejisini uyguladı. Siyaset sahnesinde bu yaklaşım tarzı, 2011 sonrası süreçte her dönüm noktası niteliğindeki gelişmelerde tekrarlanacaktır. Müslüman

---

^{iv} Müslüman Kardeşler ile özdeşleşen 'Çözüm İslam'da!' sloganı protestolarda görülmekle birlikte bu dönemde protesto dilinin en baskın sloganı 'Kifaye-Yeter!' idi. Müslüman Kardeşler, bu evrede çoğunlukla dini vurgular yerine nötr sloganları tercih etti. Örneğin 'Mısır'a iyilik getiriyoruz!', 'Çözüm Reformda', 'Halk gücün kaynağıdır!' gibi sloganları parlamento kampanyalarında kullandı (Vannetzel, 2017: 227).

Kardeşler'in pragmatizmi, bütün muhalefet adaylarını sınırlayan seçim sisteminde iktidar partisinin gücünün değişmeyeceği gerçeğine dayanıyordu. Aynı zamanda hükümetin baskısından çekiniyordu. Seçimlerin üçüncü ve son turunda binlerce örgüt üyesine müdahale edilmeseydi, Müslüman Kardeşler açısından çok daha iyi bir şekilde sonuçlanabilirdi. Kısaca Mübarek yönetiminin içeride ve dışarıda yoğun baskıyla karşı karşıya kalmasına rağmen seçim sürecini muhalefet aleyhine baltalama ve engelleme girişimleri eksik olmadı ve bazı seçim bölgelerinde Müslüman Kardeşler üyelerinin adaylığı iptal edildi. Neticeyle 2005 seçimlerinde Müslüman Kardeşler, parlamentoda yüzde yirmilik bir hakimiyet (seksen sekiz milletvekiliyle tarihinin en önemli başarısını) elde ederek en büyük muhalif grup oldu (Cook, 2008: 230). Ülkede yalnızca muhalefet grubunun değişme potansiyelinin olduğunu gösteren 2005 seçimlerinden sonra, özellikle 2005-2010 arasında Müslüman Kardeşler, Mübarek döneminin sistematik baskılarının en kötüsüyle karşı karşıya kaldı ve bu durum örgütü büyük ölçüde zayıflattı veya geri plana çekti (Willi, 2021: 177). Bu açmaz, Arap Ayaklanmaları sırasında ve sonrasında Müslüman Kardeşler'in çelişkili tutumunun açıklanmasında da ipuçlarına sahiptir.

Örgütün 2005 seçimlerinde elde ettiği gücün en önemli yansıması, 2007 yılında kuruluşundan beri ilk kez siyasal parti kurma niyetini açıkça belirttiği parti programını ilan etmesiydi. Daha önce benzer içerikte yayımlanmış belgeler olmakla birlikte Müslüman Kardeşler, ilk kez dini temelli olmayan siyasal bir parti olduğunu vurguluyordu (Wickham, 2016: 189). Programın en çok eleştirilen ve örgütün izlediği strateji açısından şaşırtıcı olmayan yönü, Mübarek yönetimine karşı alternatif bir güç olunduğunun açık bir şekilde belirtilmemesi, dolayısıyla meydan okumayan bir dil kullanılması idi ki (Ikhwanweb, 2008) 2010 sonrası iktidara yükselirken aynı şekilde bir tutum sergileyecekti.

2010 seçimleri ise Mısır tarihinin en şaibeli ve anti-demokratik uygulamalarıyla Mübarek yönetiminin baskıcı niteliğini bir kez daha gözler önüne serdi (Hamzawy ve Dunne, 2010). Seçim öncesinde diğer muhalif bloklarla seçimi boykot eden Müslüman Kardeşler, seçimlere çok az bir süre kaldığında yine boykottan çekilerek bağımsız adaylarla seçimlere dahil oldu. Genel olarak seçim sistemine yapılan müdahaleler, örgütün 2010 seçimlerinde belirli bir oy kaybının yaşanacağını gösteriyordu. Ancak adaylıkların iptali, geniş çaplı tutuklamalar, 'yasaklı örgütün yararına aktivizmin kanunlara aykırı olduğu' gerekçeleri gibi engeller, örgütün ikinci turda yeniden boykota katılmasına ve

yenilgisiyle sonuçlandı. 2010 seçimlerinde yalnızca bir milletvekili parlamentoya girebildi (İbrahim, 2010). 2010 seçim süreci yalnızca Müslüman Kardeşler için değil bütün muhalif kesimler için küçük düşürücü bir süreçti. Müslüman Kardeşler beklentilerin aksine seçmen desteğinin çok güçlü olduğu yerlerde bile seçim sonuçlarına itiraz etmek yerine çekimser kaldı ve tepki çekmemek için tarihsel ‘ılımlı’ duruşunu devam ettirdi.

7. Müslüman Kardeşler’in İktidar Deneyimi: *Cemaat’ul Mahzura*’dan Tartışmalı Zirveye

Ocak 2011’de başlayan süreç, Müslüman Kardeşler için bir dönüm noktasıydı. Siyasi görünürlüğü arttıkça kamusal alanda daha sofistike bir siyasal platform geliştirebilen Müslüman Kardeşler’in 2005 seçimlerindeki başarısı, siyasal sisteme entegre oluşunu göstermesi bağlamında ve iktidara yükselişinde bir tür prova niteliği taşıyordu. 25 Ocak’ta başlayan halk protesto dinamiği, 2010 seçimlerinde toplumun genelini yok sayan hükümete bir yönüyle cevap niteliği taşıyordu. Gelişmeler, Müslüman Kardeşler (ve diğer muhalefet partileri) açısından en az Mübarek hükümeti kadar beklenmeyen ve hazırlıksız yakalanılan bir süreçti. Müslüman Kardeşler on yıllardır siyasetin dolaylı aktörlerinden biri olmakla birlikte halk protestolarında çekimser kalarak muhalefetin yanında yer almadı (Boztemur, 2011: 65). Ayaklanmalar karşısındaki çekimserliğinin iki gerekçesi olduğu söylenebilir: Olaylar, devrim niteliğinde bir ayaklanma olarak anlaşılmadığı için hükümetin şiddetli tepkisiyle karşılaşılabilirdi. Ayrıca 1980’lerden itibaren örgüt içinde eski ve yeni kuşak arasındaki rekabet, olaylara karşı anında tepki verilmesini engelleyen bir unsurdu. Dolayısıyla ayaklanmalar başladığında hareket etmeme yönünde irade gösterildi. Bir süre sonra halk protestolarının gücü karşısında ve genç üyelerin baskısıyla protestolara katılma kararı aldı, ancak örgütü öne çıkaracak bir söylem geliştirmek yerine, diğer muhalif kesimlerin arasında pasif bir konumda kalmaya özen göstererek Mübarek sonrası dönemde siyaset sahnesinde yer almayı odağa alacak bir strateji geliştirdi. Bu temkinli duruş, tarihsel olarak örgütün varlığını ortaya koymasına alan açarken inisiyatif alamama ve yönetime tabii olma gibi suçlamalara neden oldu. Yine de genç üyelerin etkinlikleri ve faaliyetleri, protestolar süresince ihtiyaçların

karşılanmasında Müslüman Kardeşler'i dikkate değer bir örgütleyici güç olarak öne çıkardı.^v

Ayaklanmalar ve toplumun her katmanını içine alan iktidar karşıtı tepki, iktidarın gücünü sarsmakla birlikte yekpare ve güçlü bir muhalif grubun başat rol oynamaması, hiçbir muhalif grubun üzerinde tekel kuramayacağı sloganların (halk istiyor; ekmek, özgürlük, adalet; istifa, yeter vb.) kullanılmasıyla karakterize edildi. Sonunda Hüsnü Mübarek istifa etmişti, ancak iktidarın düşürülmesi amacıyla ortaya çıkan güçlü halk protestoları, Mısır siyasetinin temel araçlarıyla devletin güvenliğini ve istikrarını ayakta tutmak için ordunun uzun bir aradan sonra yumuşak darbe girişimiyle bir geçiş dönemine evrildi. Ordu açısından iktidar partisinin dağıtıldığı (Nisan 2011'de yargının fesih kararı) ve halk gösterilerinin kesintisiz devam ettiği istikrarı engelleyen olaylar dizisi, geçiş sürecinde Müslüman Kardeşler'in en uygun aktör olduğuna işaret ediyordu (Egypt Dissolves Former Rulling Party, 2011). Müslüman Kardeşler'in örgütlenme kapasitesi, ana akım muhalefetin tarihsel zayıflığı ve gençlik örgütlenmelerinin yetersizliği, 'yasaklı örgüt'ün siyasetin en tepesine ulaşmasının katalizörlerindendi ve giderek ordu ile iş birliği hamleleri ağırlık kazandı. Bu süreçte farklı çizgileri temsil eden İslami yapılar da harekete geçti. Yıllarca siyasetin dışında yer almış Selefilere ve 1970-2000 yılları arasında Mısır hükümetleriyle kanlı mücadeleyi benimseyen radikal örgütlerin içinden gelen isimler, siyasal partiler kurarak sisteme dahil oldular (Lacroix ve Shalata, 2016: 174). Böylece farklı İslami yapılar arasında da belirli bir denge ortaya çıktı ve Müslüman Kardeşler'in tek bir güç olarak hakimiyeti sekteye uğradı. Selefilere siyaset sahnesine girişi aynı zamanda Müslüman Kardeşler'in on yıllar boyunca Mısır toplumunun içine nüfuz edebilme kapasitesi neticesinde 'demokratik' çoğunluk üretebilmesine de olanak tanıyordu.

Müslüman Kardeşler ve Selefi yapılar bir süre sonra halk gösterilerinde öncü rol oynamaya başladılar. Özellikle anayasa değişikliğine ilişkin referandum kampanyasında Müslüman Kardeşler ve Selefi gruplar, diğer muhalif grupların yeni anayasa taleplerine rağmen ordunun yanında yer aldılar. Örgütün seçim

---

^v Müslüman Kardeşler perde arkasında kalmak istese de insanların meydanlardaki coşkusu, genç üyelerin katılımını hızlandırdı. On yıllardır toplumsal hizmet ağlarıyla elde edilen deneyim, Tahrir Meydanı'na taşınarak halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında öncü rol oynayan genç üyelerin etkinliklerine şahit olundu. Tıpkı 1992 depremindeki gibi temel ihtiyaç malzemeleri örgüt üyeleri tarafından hızla karşılanıyordu (Pargeter, 2016:177-178).

kampanyalarında dini sembollere fazla yer vermesi (gösterilerde toplu dua etkinlikleri, şeriat sloganları, siyah bayraklar) seküler gruplardan gelen tepkilerle geri plana düşürülüyor ve açıklamalarla daha kapsayıcı söyleme dönüliyordu (Egypt Dissolves Former Rulling Party, 2011). Örgüt için belirsizliğin hâkim olduğu ortamda Tahrir kazanımlarının bir parçası olma, orduyla işbirliği olanaklarını kaybetmeme ve aşırı dinci grupların oylarını kazanma gibi birbirleriyle çelişkili politik adımlar ve söylemler eksik olmadı. Bu durum Müslüman Kardeşler'in parlamento ve cumhurbaşkanlığı zaferinden sonra da devam etti. Müslüman Kardeşler gücü konsolide ettikçe Tahrir bileşenlerinden giderek koştular. Müslüman Kardeşler zaman zaman seküler grupları dinsizlikle ve yabancılarla işbirliği içinde olmakla suçlarken seküler muhalefet ise Müslüman Kardeşler ile Selefileri 'evet grubu' olarak eleştiriyordu. Böylece geçiş sürecine kutuplaşma ve kimlik siyaseti egemen olmaya başladı (Bishara, 2022: 423). Her şeye rağmen Müslüman Kardeşler, 1970'lerden itibaren ilk kez dışlandığı siyasal alanda yasal olarak görünür hale geliyordu. Bunun en açık belirtisi, Nisan 2011'de Hürriyet ve Adalet Partisi'nin kurulmasıydı. Örgütün dönüşümünde bir kilometre taşıydı. Partileşmeye giden süreç anayasa değişikliği referandumunun örgütün yürüttüğü kampanya lehine sonuçlanmasıyla hızlandı. 2011-2012 parlamento seçimlerinde ise muhalif grupların boykot çağrılarına rağmen küçük partilerle işbirliği yoluyla seçimlere katıldı. Aynı zamanda kampanya dönemi boyunca aday sınırlamasıyla parlamentoda çoğunluğu ele geçirmeyecek şekilde yarışacağına sözünü vermesine rağmen aksi bir tutum takındı (Achcar, 2016: 58).

Mübarek sonrası dönemin ilk seçimleri, eskisi gibi ihlal ve hile tartışmaları ekseninde gerçekleşmekle birlikte (Abul-Magd, 2012) Müslüman Kardeşler birinci parti oldu. Müslüman Kardeşler'in iktidar zaferi, ordunun parlamentonun feshedilmesi tartışmalarıyla farklı bir yöne evrildi. Müslüman Kardeşler, iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla devletin '*İhvanlaştırılması*' şeklinde eleştirilen adımlar atmaya başladı. Bu hamleler, orduyla işbirliğinin çözülmesine ve toplumsal uzlaşının bozulmasını beraberinde getirecekti (Willi, 2021: 267). Muhammed Mursi'nin 30 Haziran'da yaptığı balkon konuşması, Müslüman Kardeşler iktidarının ne yönde şekilleneceğinin de bir göstergesiydi. Ordunun ve Tahrir meydanının selamlanmasının yanı sıra 1970'lerde terör eylemlerinden sorumlu tutulan ve 1993'te Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırıları yönlendiren ismin serbest bırakılması yönünde çalışılacağını vurgulaması (Bishara, 2022: 470), Müslüman Kardeşler'in ideolojisinin bir ifadesi olarak algılandığı gibi Mısır'ın

kutuplaşmış siyasetinin yarattığı rekabet ortamında meşruiyetini sağlama ve Selefi grupların tabanı üzerinde etkili olma çabasının bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Bürokratik kurumlara ve yarı-bağımsız medya organlarının stratejik konumlarına Müslüman Kardeşler üyelerinin atanması; askeri okullara Müslüman Kardeşler ile bağlantılı kişilerin girişini engelleyen uygulamaların kaldırılması (Abul-Magd, 2012) gibi adımlar, kutuplaşmayı artırdı. Halk protestolarının ve siyasal istikrarsızlığın devam ettiği süreçte Müslüman Kardeşler'in daha önce başkanlık için aday çıkarmayacağını ilan etmesine rağmen Hürriyet ve Adalet Partisi başkanı ve uzun yıllar örgütün çekirdek kadrosunda yer alan Mursi'nin adaylığıyla Müslüman Kardeşler ve Mısır tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Başkanlık seçimlerinde usulsüzlük ve hile tartışmaları devam etti ama oyların yaklaşık yarısını kazanan Mursi, Mısır tarihinin ilk seçilmiş ve sivil cumhurbaşkanı oldu^{vi}. Esasen Müslüman Kardeşler iktidarı ele aldıkları andan itibaren toplumsal ve siyasal alandaki bütün aktörlere hem belirli derecede mukavemet gösterileceğinin hem de destek olunacağına mesajını veriyordu.

8. İktidardan Cezaevine: Dördüncü *Mihne*'ye Giden Yol

Mursi'nin en büyük zorluğu, Mübarek sonrası devam eden kaos ortamının sona ermediği ve seçimler boyunca antidemokratik uygulamaların olduğu iddialarının ağırlığı altında siyasal ve ideolojik olarak bölünmüş bir ülkeyi yönetmek üzere göreve gelmiş olmasıydı. Nathan Brown, bu durumu “kontrol edemediği bir devleti yönetmek zorunda kalması” olarak ifade etmektedir (Brown, 2012). Meşruiyet krizinin yanı sıra fiyat artışları ve kiralık konut gibi acil çözüm bekleyen sorunlar ve kurumların işlevsizliği gibi yapısal sorunlar, Mursi üzerindeki baskıyı arttırıyordu. İktidar deneyiminin henüz on beşinci gününde on binlerce tekstil işçisinin katıldığı toplu eylemler geçiş sürecinin koşullarının ağırlığını göstermesi açısından önemliydi (Achcar, 2016: 73). İşçiler arasında önemli bir taraftar kitlesinin olması, Müslüman Kardeşler'e yönelik beklentileri arttırmıştı. Beklenti, toplumun madunlarının ve örgütün en geniş taban desteğinin Mısır demokrasisine ve iktidar sistemine dahil edilmesiydi. Müslüman

---

^{vi} Üçüncü turda sonuçlanan başkanlık seçimleri, adayların çokluğu (on üç kişi) ve bazılarının siyasal bağlantıları nedeniyle kafa karışıklığı yaratmıştı. Seçimlerin bir diğer önemi, halkın gözünde seçim yarışına katılması en son beklenen isimlerin üçüncü tura kalmasıydı. Muhammed Mursi'nin karşısında Mübarek yönetiminde başbakanlık yapmış bir isim olan Ahmet Şefik vardı (Al-Jazeera, 2012).

Kardeşler'in esasen kamusal sorunların çözülmesinde resmi bir sorumluluğu olmadığı için devletin başarısız olduğu alanlarda boşluğu doldurma işlevi, iktidara geldikten sonra ciddi bir soruna evrildi. Hem sorunların çözümsüz kalması hem de hizmetlerin durması halk desteğinin kaybedilmesine yol açtı. Müslüman Kardeşler'in bir diğer handikabı, Mısır siyasal sistemine hâkim olan otoriterliğin ve aşırı merkezileşmenin geçiş döneminde de devam etmesiydi. Parlamentoda, Müslüman Kardeşler öncülüğündeki dini grupların başat güce sahip olmaları ve diğer muhalif kesimlerin iktidar alanını kontrol mekanizmasından yoksun olmaları, ordunun ayaklanmaların başlangıcından beri sistemin merkezinde olması gibi olgusal gerçeklikler, Müslüman Kardeşler'in yönetme sorununu etkilemekteydi. Öğrenilmiş otoriterlik, Mursi'nin bir süre sonra devlet kurumlarını denetim altına almak gibi öncülü iktidar partisiyle benzer bir çaba içine girmesine neden oldu. Müslüman Kardeşler'in, eski sistemin karmaşık ilişkiler ağı içerisindeki eylem kapasitesi sınırlı kaldı. Eski sistemin Mübarek sonrası süreçteki görünen yüzü ordu ile sistematik baskı mekanizmasının tarihsel adresi olan Müslüman Kardeşler, iktidarın ele geçirilmesinde giderek ciddi bir mücadelenin tarafları olarak öne çıktılar.

Bu mücadelenin temel kavşaklarına bakıldığında, Nisan 2012'de ilk kurucu parlamentonun feshi ve Haziran'da parlamentonun anayasaya aykırı olduğunun ilan edilmesi, siyasal krizlerle sonuçlanacak başlangıç adımları oldu (Brown, 2012). Yüksek Askeri Konsey'in Mursi iktidara gelmeden önce orduya anayasa taslağını veto yetkisi vermesi ve cumhurbaşkanlığının bazı görev ve yetkilerini üstlenmesi (17 Haziran), ordunun geçiş döneminin başından beri kurumsal gücünün devam edeceğinin ve yeni iktidarın zayıflığının bir işaretiydi (Abou-Magd, 2012). Parlamentonun işlevsizliği ile devam eden süreç, Müslüman Kardeşler'in aceleci ve kısa erimli siyasi kazanımlara odaklanmış karşı hamlelerini hızlandırdı. Temmuz ayında feshedilen parlamentoyu geri çağırdı, ancak kısa süre sonra bu kararından geri adım attı. Ağustos'ta ordunun üst düzey yetkilileri görevden alındı; cumhurbaşkanının yetkilerini sınırlayan anayasa belgesi iptal edildi. Müslüman Kardeşler bu süreçte sivil hükümetin işleyişini sağlamaya çabalamaktaydı, ancak ülkenin kutuplaşmış siyasal hayatını daha da derinleştiren bir içeriğe sahipti (Ayyash vd., 2023).

Ekim 2012'de Mursi'nin seçim kampanyasında yer alan Yüz Gün Projesi'nin sona ermesi ve vaatlerinin çoğunluğunun yerine getirilmemesi iddialarıyla Tahrir Meydanı'nda kitlesel gösteriler baş gösterdi (Middle East

Policy Council, 2012). Müslüman Kardeşler üyelerinin de dahil olmasıyla çatışmaların patlak verdiği gösteriler, daha sonra ‘milyonlar’ adını alacak gösterilerin de başlangıcı oldu (Bishara, 2022: 479). Darbeye giden yolda Mursi’nin en tartışmalı adımı, cumhurbaşkanlığı yetkilerini genişleten, anayasa hazırlık sürecinde kendisinin her türlü yargısal denetimin dışında kalmasını sağlayacak hükümleri içeren kararnamesi oldu (Kasım 2012). ‘Firavun yetkiler’ olarak da adlandırılan geniş kapsamlı yetkilerle devletin çeşitli kurumlarında reform girişimlerinden çok hakimiyet kurma amacıyla adımlar atılıyordu (Fahmy, 2012). Bu gelişmeler, örgütün çıkarlarının toplumun çıkarlarına tercih edildiği imajını güçlendirerek halkta güven sorununu perçinledi. Artık meydanlar Mursi’nin gitmesi (*irhal*) sloganlarıyla dolmaya başladı. Mursi, kararnamede ifade edilen hükümlerle birlikte anayasa belgesini, 15 Aralık 2012’de referanduma götüreceğini açıklayınca 5 Aralık’ta Cumhurbaşkanlığı sarayı önünde oturma eylemi, Mursi yandaşları ve karşıtları arasında çatışmaya dönüştü. Güvenlik güçlerinin kontrol altına alınmadığı bu süreçte polis müdahaleleriyle insanların öldüğü kaos ortamının yönetilmesinde başarısız olan Müslüman Kardeşler’e içeriden de eleştiriler yükselmeye başladı. Kabine üyelerinin bir kısmı siyasi huzursuzluk ortamında yönetim krizi yaşandığı gerekçesiyle istifa etti; sosyal medyada örgüt üyeleri tarafından Müslüman Kardeşler’in kişisel çıkarlar doğrultusunda hamleler yaptığı, Mübarek dönemiyle aynı taktiklerin kullanıldığı yönünde tepkiler patlak verdi (Arafat, 2018: 38).

Tahrir Meydanı’ndaki ayaklanmaların yıldönümü olan 25 Ocak 2013’ten itibaren 2004 sonrası dönemin farklı bileşenlerini bir araya getiren ancak geçiş sürecinde giderek pasifize olan gençlerin öncülüğünde ‘isyan’ anlamına gelen Temerrüd Hareketi, Müslüman Kardeşler’i iktidardan düşüren darbenin en önemli muhalif gücü olarak büyüdü. Mursi ise 1997’de radikal İslamcı örgüt olan İslam Cemaati’nin Luksor arkeolojik kazı alanında turistlere yönelik gerçekleştirdiği kanlı eyleminin sanıklarından birinin Luksor valiliğine atanması gibi sembolik hamlelerle tepkileri üzerine çekmeye devam etti (Morsi, name Luxor Governor from Attack-linked Group, 2012). Temerrüd Hareketi, yirmi iki milyon kişinin imzasıyla yapılan çağrıyla ve büyük halk protestoları eşliğinde Mursi’nin istifasını istediğinde Mursi yönetimi meşruiyetini büyük ölçüde kaybetmişti (Pargeter, 2016a: 76).

Ordunun, halkın dile getirdiği taleplere yönelik bir uzlaşmaya varılması için 2 Temmuz 2013’te yayımladığı ultimatoma Mursi, kendi uzlaş planını hayata

geçireceğini açıklayarak ve ultiyatomu tanımadığını ilan ederek meydan okumaya devam etti (Ahram Online, 2012). 3 Temmuz'a gelindiğinde ise ordu Mursi başta olmak üzere Hürriyet ve Adalet Partisi ve Müslüman Kardeşler'in lider kadrosunu tutuklayarak, sürgüne göndererek ve yeraltına çekilmeye zorlayarak ilerleyecek yeni bir süreci başlattı. Böylece Mısır siyasi hayatında Şubat 2011'de başlayan geçiş süreci Müslüman Kardeşler'in Temmuz 2013'te alacağı edilmesiyle yeni bir sürece evrildi. Bundan sonra Mısır tarihinin Nasır dönemiyle kıyaslandığında çok daha ağır baskı koşullarının devreye girdiği karanlık ve kanlı bir süreç başlamış oldu.

9. Dördüncü Mihne'den Çıkış Var mı?

Müslüman Kardeşler'i yok etmeye yönelik şiddetli baskı siyaseti, Mursi yönetimini hazırlıksız yakaladığı gibi örgütün hızla bir varoluş krizine düşmesi de beklenmeyen bir durumdu. Bu kez demokrasi vurgusuyla Müslüman Kardeşler taraftarlarının sokaklara çıkması, Mısır'ı yeni bir karmaşanın içine soktu. Gösteriler, ülke içinde ve uluslararası arenada örgüte yönelik destek sağlasa da nihayetinde kutuplaşma ve marjinalleşme, bir şiddet patlamasına evrildi. Müslüman Kardeşler'in 2 Temmuz'dan beri çekilmedikleri Nahda ve Rabia Meydanı başta olmak üzere ülke geneline yayılan oturma eylemleri, orantısız güç kullanılarak kanlı bir biçimde bastırıldı. Özellikle Rabia Meydanı'nda gerçekleşen protestoların dağıtılması katliama dönüştü (Human Rights Watch, 2014). Yüzlerce kişi idam cezasıyla cezalandırıldı. Eylül 2013'te feshedilen örgüte yönelik geçici hükümetin bir diğer hamlesi, radikal yapılarla özdeş bir anlatı inşa etmekte. 24 Aralık'ta bir güvenlik merkezine yapılan ve on altı kişinin ölmesine yol açan saldırı, Müslüman Kardeşler ile ilişkilendirilerek terör örgütü ilan edilmesiyle sonuçlandı.^{vii} Böylece Müslüman Kardeşler'in sürdürdüğü protesto gösterilerini de kapsayan taraflar arasındaki mücadele, ordu ile terör örgütü arasındaki

---

^{vii} Sina'da uzun zamandır radikal grupların varlığı ve devletin kurum ve kişilerini hedef alan eylemleri ciddi bir güvenlik sorunu olarak gündemdedi. Mursi'nin 1980 ve 1990'lı yıllarda terör eylemlerinden tutuklanmış çok sayıda tutukluyu serbest bırakması, güvenlik sorununu daha da tırmandırdı. El-Kaide ile bağlantılı grupların (2014 sonrası IŞİD) etkin oldukları bölgede, Rabia Meydanı'nda yaşanan yıkıcı olaylar sonrasında eylemlerin artması Müslüman Kardeşler ile mücadelede önemli bir fırsat sundu. Mursi iktidarında da eylemlerin devam ettiği, Müslüman Kardeşler'i 'kafir' gören terör gruplarının eylemleri, darbe sonrasında Müslüman Kardeşler ile özdeşleştirildi (Arafat, 2018: 100).

mücadeleye dönüştürülerek toplumun desteği temin edilmek istendi (Bassiouni, 2014: 4).

Örgüte yönelik izlenen aşırı katı siyaset, kaçınılmaz olarak şok ve karmaşayı tetikledi ve bazı kliklerin şiddeti bir araç olarak kullanma düşüncesini kristalize etti. Kitlesele tutuklamalar (on binlerce yaralı ve kayıplar) ve lider kadrosundan oluşan yüzlerce kişiye verilen idam cezaları ile yaratılan korku ortamında yeniden yeraltına inmeye zorlanan örgütün şiddete bulaşması da Müslüman Kardeşler'in tarihi dönemeçleri dikkate alındığında şaşırtıcı değildi (Anani, 2019: 1330). Tarihsel olarak kriz anları, Müslüman Kardeşler gibi büyük bir örgütlenmede her baskı döneminde benzer ayrışmayı, şiddet eğilimini ve örgüt içi mücadeleyi tetiklemişti. Örgütün yeniden ayağa kalkması ve yeni üyeler kazanma kabiliyetinin kırılması amaçlanarak uygulanan şiddetli baskıyla ordu, devlet ve toplumun geniş kesimleri tarafından uğradığı ağır yenilgi, üyeler arasında hayal kırıklığı ve beklentilerin karşılanmaması halini açığa çıkardı ve örgütle bağların kopmasına zemin oluşturmuştur (Menshaw, 2020).

Müslüman Kardeşler tarihinde iç çatışma ve anlaşmazlıklar, El-Benna döneminden itibaren var olan ve Müslüman Kardeşler'in dönüşümünde önemli rol oynayan bir olguydu. 1940'lı yıllarda örgüte yönelik baskılar arttıkça El-Benna'yı hükümete karşı tavizkar olmakla ve şiddeti reddetmekle suçlayan kesimler örgütten ayrılmışlardı. Nasır döneminde bazı liderler, Devrim Konseyi'nin üst düzey bürokrasisinin bir parçası olarak örgütten ayrıldılar. Nasır'ın aşırı sıkı önlemleri ise 1960'lardan sonra Kutubçu kliğin örgütten ayrılarak şiddet yanlısı bir strateji geliştirmesine neden oldu. Müslüman Kardeşler, radikalleşmiş gruplardan hem teorik hem de pratikte ayrıldıklarını beyan ederek değişen koşullara ve siyasi rollere uyum sağladı. 1990'larda ise örgütün geleneksel ve yenilikçi üyeleri arasında patlak veren tartışmayla yenilikçi-genç/orta kuşağın Vasat Partisi'ni kurarak örgütle bağlarını koparması önemli bir krizdi (Al-Anani, 2015: 536). Vasat Partisi ekolü 2011 sonrası, Müslüman Kardeşler'in İslami ittifakına eklemelendi. Ancak bu ekolü, 2000'lerde ortaya çıkan 'Arap reformizmi' ya da 'Mısır Baharı' denilen demokrasi açılımında ana muhalefetin dışındaki güçlü protesto dalgasına yönelen şey, ulusal siyasete tam katılım söylemiydi (Menshaw, 2020: 123). Müslüman Kardeşler'in 25 Ocak 2011'de başlayan ayaklanmalara karşı mesafeli duruşu, örgüt içindeki çoğunlukla üçüncü kuşağın 'devrimci tarihi ana' katılamamaktan ötürü tepkisine neden oldu. İktidar deneyimi

boyunca Müslüman Kardeşler'in giderek Tahrir'deki siyasal enerjinin karşısında yer alması, örgütle ilişkinin kesilmesinin bir boyutu (Youssef, 2015).

Darbe öncesinde yükselen muhalefet dalgasına karşı Hürriyet ve Adalet Partisi, Meşruiyeti Destekleme Ulusal İttifakı adıyla çeşitli İslami partilerin (Vasat Partisi ve 2011 sonrası kurulan İslami partiler) dahil olduğu, Müslüman Kardeşler'in faaliyetlerini koordine etmek amacıyla bir yapılanmanın kurucusu olmuştu. İttifak, darbe sonrasında kitlesel demokratik gösterilerin düzenlenmesi, Mursi'nin göreve iadesi için müzakere sürecinin yürütülmesi ve uluslararası gündemde dikkat çekme gibi hususlarda rol oynadı. Ancak yükselen şiddet ve korku ortamında kitlesel gösteriler giderek azaldı. Tutuklamalar neticesinde örgütte ve partideki tasfiyelerle ve diğer partilerin geri çekilmesiyle ittifak işlevsiz kaldı ve 2014 sonbaharında feshedildi (Al-Anani, 2019:1333). Diyalog yolunun tamamen kapanması ve Müslüman Kardeşler ile yaşanan krizin ülke genelinde bir kimlik siyasetine evrilmesi, örgüt içindeki baskıları arttırdı. Şubat 2014'te yeni bir organizasyonun temeli atıldı. İrşad Bürosu (örgütün çekirdek kadrosunun bulunduğu yapı) ve Şura Meclisi üyeleri bir araya gelerek örgütün faaliyetlerini yürütmek üzere Yüksek İdari Komite veya Şubat Komitesi'ni kurdular (Hamama, 2015). Her ne kadar hükümet kontrolünün en üst seviyede olduğu darbe sonrası dönem, örgütün gidişatına ilişkin verilerin güvenilirliğini sorgulanır kılmaktaysa da Müslüman Kardeşler üyeleriyle iletişim kurma, gündelik faaliyetlerin yürütülmesi, tutuklu üyelerin ailelerine yardım vb. konulara öncelik verildi. Şubat Komitesi içinde de görüş ayrılıkları kısa sürede açığa çıktı. Rabia Meydanı'nda kullanılan 'sükunetimiz kurşunlardan daha güçlüdür' sloganı, özellikle baskı dönemlerini yaşamış liderler açısından şiddete karşı açık ve tarihsel bir duruş olarak vurgulanıyordu (Hamama, 2016). Radikalleşme taraftarları ise ordunun yok edici uygulamalarına karşılık verilmesini (stratejik alt yapı sistemlerine zarar verilmesi, doğrudan güvenlik güçlerini hedef alan saldırılar, simgesel olarak sabotaj eylemleri vb.) talep etmekte ve Sisi yönetimine karşı en etkili direnişin şiddet olduğunda ısrar ediyorlardı. 'Yaratıcı devrimci yaklaşım', 'nitelikli çatışma' veya 'yaratıcı barışçılık' olarak ifade edilen şiddetin bir araç olarak kullanılması talebi, 2015 yılından itibaren güvenlik güçlerine yönelik sembolik saldırıların artmasıyla hem örgüt içinde hem örgüt dışında tepkilere neden oldu (Ayyash vd., 2023; Hamama, 2015). Bu dönemde örgütün web sitelerinden cihat çağrılarında yoğunluğun görülmesi, hatta farklı isimler altında örgütlenen alt grupların ortaya çıkması (Timep, 2015) hükümetin terörle mücadele söylemini

güçlendiren bir etkide bulundu. Bu durum, hayal kırıklığına uğrayan genç üyelerin tepkileri olarak ifade edilse de Müslüman Kardeşler'in bu süreçte şiddeti destekleyenler ve karşı çıkanlar şeklinde iki ana kampa bölündüğünü gösteriyordu (Willi, 2021: 330).

Müslüman Kardeşler içindeki kutuplaşmanın bir boyutunu da sürgündeki liderlerin faaliyetleri oluşturdu. Darbe öncesine kadar yurtdışındaki oluşumlar içinde Londra'daki Uluslararası Örgüt, Mısır'daki faaliyetlerden bağımsız hareket ediyorduydu da 2013 sonrasında (aynı zamanda İstanbul'daki lider kadrosu) örgütün yönetilmesine en önemli meydan okumanın adresi oldu (Hamama, 2016). Darbe sonrasında en stratejik yerlerden biri de Türkiye idi. Ancak yurtdışına kaçan üst düzey lider kadrosu arasında eşgüdüm ve örgütün izleyeceği rotanın belirlenmesi ve ihtiyaçların karşılanmasında ciddi zorluklar yaşandı. Üyelerin ve lider kadrosunun çokluğu ve dağınıklığı, Mısır hükümeti ile mücadelesini aşağıya çeken bir unsurdu. İki ana kampın mücadelesi ve liderlik yapısının zayıflığı, birbiriyle uyumsuz siyasi adımlarla İstanbul ve Londra'daki yapıların bir süre sonra ayrışmasına neden oldu. 2016'nın sonuna kadar devam eden görüş ayrılıkları, Müslüman Kardeşler'in şiddet yanlısı olarak değil, tarihsel süreçte aşamalı değişim ve mücadele stratejisini benimseyenlerin örgüt içinde hakimiyet kurmasıyla sonuçlandı (Middle East Eye, 2022). Ancak 2020'de geleneksel kampın tarafında olan geçici Genel Mürşid Mahmud İzzet'in Kahire'de tutuklanması, yeni bir bölünme dalgasına neden oldu. Londra'daki Müslüman Kardeşler liderliği ele geçirdikten sonra İstanbul'daki bir grup (şiddet yanlılarının temsil edildiği) 2022'de Müslüman Kardeşler'den ayrıldığını ilan etti (El-Muslumani, 2022).

Müslüman Kardeşler'in Londra merkezli yapılanması ve resmi liderliği bu süreçte örgütün geleceğine ilişkin üç strateji belirledi: Diasporadaki üyelerin Mısır'a dönüşü, cezaevlerindeki binlerce üyenin serbest bırakılması ve Mısır yönetimi ile diyalog koşullarının oluşturulması (Middle East Eye, 2022). Özellikle Mısır hükümeti ile irtibat kurulması beklentisi, darbeye ve baskıcı yönetime meşruluk kazandıracak bir yaklaşım olarak yönetimle farklı klikleri yeniden karşı karşıya getirdi. Bütün bunlar, Müslüman Kardeşler'in kutuplaşan ve parçalanmış yapısının her olayda içine düştüğü krizin derinliğini göstermektedir. Mısır yönetimiyle diyalog ve uzlaşma söylemi, özellikle Türkiye ile Mısır'ın diplomatik ilişkilerine yeniden başlamasıyla daha fazla tartışılmaya başlandı. Türkiye, Müslüman Kardeşler'in ayakta kalma mücadelesinde en stratejik ülkelerden biri

olduğu için aşırı kısıtlılığın ve muhalefetin olduğu Mısır toplumuna ve örgüt ağlarına uydu kanalları aracılığıyla bu sayede ulaşıldı. 2023'ten itibaren Türkiye-Mısır yakınlaşması, örgüt içinde Mısır ortamının yumuşamasına etki edecek bir parametre olarak görülebileceği gibi olumsuz yönde etkileme potansiyelini de taşımaktadır. Ancak diplomatik ilişkilerin başlamasıyla örgütün bazı medya ağlarının yasaklanması ve vatandaşlıktan çıkarılma gibi girişimler Müslüman Kardeşler'in geleceğini belirsiz bir noktaya taşımaktadır.

10. Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, Müslüman Kardeşler'in Mısır hükümetleri ile yaşadığı baskı ve uzlaşmaya dayalı döngüde, iktidara yükselişini ve düşüşünü ani ve öngörülmez kılan unsurları ortaya koymak ve içinde bulunduğu varoluş krizini anlamlandırmaktır. Bu bağlamda, Arap ayaklanmalarıyla iktidarın başat aktörü haline geldikten bir yıl sonra yasaklanan Müslüman Kardeşler örgütü, ideolojik ve tarihsel perspektiften, örgütün iç dinamiklerinden ve Mısır siyasi sistemiyle ilişkisi çerçevesinden değerlendirildi. Darbeye giden süreçte, Müslüman Kardeşler'in içinden geçtiği dönüm noktaları birbirine eklenerek hem örgütün hem de Mısır ortamının değişimine bakarak, Müslüman Kardeşler'in neden ağır bir yenilgiye uğradığı sorgulandı. Müslüman Kardeşler'in uzun tarihinin, devletin hegemonyası karşısında yıkıcı ve radikal olmak, ılımlı bir tutum sergilemek, sadece dini bir örgütlenme olarak varlığını sürdürmek ve iktidar yarışında reformlar yoluyla siyasi görünüm kazanmak gibi farklı yönelimler sunduğu görülmektedir. Deneme, yanılma yollarıyla bir geçinme ve uyum stratejisi geliştiren Müslüman Kardeşler'in başarısız iktidar deneyimi, on yıllardır gizlilik ve baskı altında faaliyet göstermeye alışkın bir örgüt olarak kendisini iktidar gücüne uyarlayamadığı için alaşağı edilmesiyle sonuçlandı. Müslüman Kardeşler'in hem gayriresmi statüsü hem de muhalefet alanının konforunun beklenmedik şekilde iktidar sorumluluğunu üstlenmesiyle değişimi, Müslüman Kardeşler'i zorlu bir sürece soktu.

25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'nda patlak veren güçlü halk protestosu, Müslüman Kardeşler'in 1980'lerden itibaren benimsediği ılımlı ve temkinli duruşunu baltalayacak şekilde yeni parametrelerle yüzleşmesine neden oldu. Müslüman Kardeşler, tarihinde temkinli olma konusunda başarı sergilese de iktidar sahnesinde önüne çıkan siyasi fırsatları kullanamaması ve belirsiz siyasi vaatleri yüzünden toplumun genelinin protestosuna maruz kaldı. Bunun en önemli

nedenlerinden biri de devleti yönetme sorununun, ‘devletin etrafında dolanarak’ yönetmek anlamına gelmediği ile yüzleşilmesiydi. Bir başka anlatımla, Müslüman Kardeşler’in iktidar yarışına katıldığı andan itibaren karşı karşıya kaldığı gelişmelere ve sorunlara hazırlıksız yakalanması, sürecin yönetilmesinin önündeki en büyük engel oldu. İktidarda bulunduğu on iki ayda, seçilmiş ilk cumhurbaşkanının demokrasiye, toplumsal adalete ve kapsayıcı yurttaşlığa dayalı bir ülke inşa etme girişiminin raydan çıkması, büyük bir muhalefetle ve devlet baskısıyla sonuçlandı. Yaklaşık otuz yıldır iktidarda olan Mübarek yönetiminin kurumsal devamlılığının sona erdirilmesinin zorluğu ile ekonomik ve siyasal açıdan öncelikli sorunların çözülmesine yönelik beklentiler doğrultusunda karar vermek için on iki aylık süre kesinlikle yetersizdi. Ne var ki, Müslüman Kardeşler’in Mübarek hükümetinin ekonomi ve siyasal politikalarını sürdürürken, çok güçlü halk protestolarının gölgesinde kendi nüfuzunu genişletme yönünde hareket etmesi, böylece muhalif kesimleri giderek marjinalleştiren ve eşitsizlikleri derinleştiren bir rotaya girmesinin eleştirilmesi açısından yeterliydi.

Darbenin üzerinden geçen on yılı aşkın zaman zarfında Müslüman Kardeşler, kaçınılmaz olarak örgüt içinde var olan anlaşmazlıkların gün yüzüne çıkması, yeni ittifakların doğması, mevcut işbirliklerinin dağılması gibi pek çok faktörü bir araya getirdi/getirmeye devam etmektedir. Örgütün bugün içinde bulunduğu dağınıklık, çatışma ve gayriresmi konumu, Mısır siyasetinin bir alternatife, meşruiyet krizini çözecek bir müttefike ihtiyaç duyduğunda, 1970-1980’li yıllarda olduğu gibi ‘devletin arkasında dolanmak’ şeklinde toplumsal bir aktör olarak yeniden görünür olmasına izin verebilme potansiyelini içinde barındırmaktadır. Bununla birlikte Müslüman Kardeşler tarihi göstermiştir ki, ağır baskı koşullarında hayatta kalabilmeyi başarmış, yeniden kuruluşunu sağlayacak örgütsel kapasitesini inşa edebilmiştir. Bugün böyle bir olasılık, Orta Doğu’da ve Mısır’da devam etmekte olan dönüşüm dinamiği ekseninde farklı bir bağlamda, farklı bir güçte, belki marjinalleşen bir aktör olarak şekillenmesine kapı açmaktadır. Müslüman Kardeşler’in yaşadığı son gerileme, bir yönüyle kendisini iktidara taşıyan sürecin İslami bir düzen veya devlet kurma talebinden değil ‘ekmek, özgürlük ve adalet’ taleplerine karşılık veren kapsayıcı bir yönetim etrafında döndüğünü göstermiştir ki iktidardan düşüşü bir yönüyle bu taleplere yanıt verememesinden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla bu toplumsal taleplere karşı duruşu örgütün marjinal ya da merkezi konumunu tayin edecektir. Müslüman Kardeşler’in iktidar deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının bir yönü de Mısır

devletinin toplumun her alanına hâkim, Müslüman Kardeşler'e olanak tanıyan veya engelleyen en büyük etkin güç olarak var olmasıdır. Bu bağlamda Müslüman Kardeşler'in otoriter Mısır hükümetleri ile ilişkisini anlamlandırmanın yolu, içerme ve dışlama döngüsünün merceğinden geçmektedir. Müslüman Kardeşler, konjonktürel olarak liderliğe, siyasal gelişmelere ve devlete meydan okuma potansiyeline göre tolere edilen, siyasal sisteme eklemlenen veya mücadele edilmesi gereken bir tehdit unsuru olarak görülmüştür.

Sonuç olarak El-Benna'nın 'aşağıdan gelen yeniden İslamlaşma' projesi, baskı altındaki uzun dönemde ve iktidara geldiği kısa süreçte derin kutuplaşmalarla şekillendi. Müslüman Kardeşler'in dini bir protesto aracı olarak kullanarak muhalefet alanı oluşturması, iktidar deneyiminde eski düzeni ikame etmede başarılı olamadı. Ancak Müslüman Kardeşler'in İslami bir toplumsal düzen kurma tekeline kaybetmesi bile siyasal İslam paradigmasının yirmi birinci yüzyılda ne yöne evrileceğinde kritik bir yer işgal etmeye ve İslami hareketlerin gelecekteki rotasını şekillendirmede belirleyici rol oynamaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Abul-Magd, Z. (2012). The Egyptian Republic of Retired Generals. <https://foreignpolicy.com/2012/05/08/the-egyptian-republic-of-retired-generals/>. (Erişim: 27.06.2024).

Abu-Rabi, İ. M. (2001). *İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri*. M. Ali Demirci (Çev.). İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Ahcar, G. (2014). *Halk İstiyor Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme*. Sanem Öztürk (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ahcar, G. (2016). *Morbid Symptoms Relapse in the Arab Uprising*. Standford: Standford University Press.

Al-Anani, K. (2015). Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood. *Middle East Journal*. 69/4, 527-543.

Al-Anani, K. (2019). Rethinking the Repression-dissent Nexus: Assessing Egypt's Muslim Brotherhood's Response to Repression Since The Coup of 2013. *Democratization*. 26 (8), 1329-1341.

Al-Arian, A. (2014). *Answering the Call: Popular Islamist Activism in Sadat's Age*. New York: Oxford University Press.

Al-Zalaf, A.A. (2023). *The Muslim Brotherhood and State Repression in Egypt: A Secrecy and Militancy in an Islamist Organisation*. London: Tauris.

Arafat, A. A. (2018). *Egypt in Crisis: The Fall of Islamism Prospects of Democratization*. Cham: Palgrave Macmillan.

Boztemur, R. (2011). Mısır'da Halk Hareketleri, Müslüman Kardeşler ve Demokrasinin Geleceği. *Adam Akademi*. 2001/2, 55-70.

Brotherhood Refused to Follow Advice: Egypt Defenser Minister El-Sisi, *Ahram Online*. <https://english.ahram.org.eg/News/83534.aspx>, Erişim: 13.10.2024).

Ayyash A., Elafifi A.& Ezzat, N. (2023), *Broken Bonds, The Existential Crisis of Egypt Muslim Brotherhood 2013-2022*. <https://tcf.org/content/report/brokenbonds/#easy-footnote-bottom-126-52246>. (Erişim: 13.05.2024).

Bassiouni, C. M. (2014). Egypt in Transition: The Third Republic. *PRISM*, 4 (4), 2-20.

Bayat, A. (2015). *İslam'ı Demokratikleştirmek Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*. Özgür Gökmen (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bayat A. (2016). *Post-İslamcılık Siyasi İslam'ın Değişen Yüzü*. Emek Ş. Ataman (Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Bianchi, R. (1989). Islam and Democracy in Egypt. *Current History*. 88 (535), 93-95, 104.

Bishara, A. (2022). *Revolution, Failed Transition and Counter Revolution*. New York: IB Tauris.

Brown, N. (2012), An Instant Analysis of Egypt's New Constitution. <https://carnegieendowment.org/posts/2012/06/an-instant-analysis-of-egypts-new-constitution?lang=en>. (Erişim: 23.07.2024).

Cook, S. (2018). *Yönetmeden Hükmeden Ordular Türkiye-Mısır-Cezayir*. Bahar Şahin (Çev.). İstanbul: Hayy Kitap.

Davis, N. J., Robinson R. V. (2015). *Dinsel Hareketler ve Sosyal Refah Mısır, İsrail, İtalya ve ABD*. Hasan Şen ve Balım Sultan Yetgin (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Egypt Presidential Candidates, Al-Jazeera.
<https://www.aljazeera.com/features/2012/4/26/egypts-presidential-candidates>.

(Erişim: 19.06.2024).

Egypt: Muslim Brotherhood Rejects ‘Struggle for Power’, Exiled Acting Leader Says, *Middle East Eye* (2022). <https://www.middleeasteye.net/news/egypt-muslim-brotherhood-rejects-struggle-power-exiled-acting-leader-ibrahim-munir>.

(Erişim: 19.06.2024).

El-Benna, H. (2007). *Hatıralarım (Müslüman Kardeşler)*. M. Beşir Eryarsoy (Çev.). İstanbul: Beka Yayınları.

El-Ghobashy, M. (2005). Metamorphosis of the Egyptian Muslim Brothers. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 37 (3), 373-395.

El-Muslumani, A. (2022). Müslüman Kardeşler ve İstanbul Güzü, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3941756/m%C3%BCsl%C3%BCman-karde%C5%9Fler-ve-i%C3%87stanbul-g%C3%BCz%C3%BC>, (Erişim: 02.08.2024).

Fahmy, K. (2012). Morsi’s constitutional declaration threatens the stability of the country. <https://english.ahram.org.eg/News/59736.aspx>. (Erişim: 13.05.2024).

Fahmy, N. (2002). *The Politics of Egypt: State-Society Relationship*. London: Routledge.

Ganim, İ. B. (2012). *Hasan El-Benna’nın Siyasi Düşüncesi*. (Çev. Belirtilmemiş). İstanbul: Ekin Yayınları.

Hamama, M. (2015). The Hidden World of Militant Special Committees. *Madamasr*. <https://www.madamasr.com/en/2015/12/22/feature/politics/the-hidden-world-of-militant-special-committees/>. (Erişim: 18.06.2023).

Hamama, M. (2016), Interior Ministry Announces Death of Influential Brotherhood Leader. *Madamasr*.

<https://www.madamasr.com/en/2016/10/06/feature/politics/interior-ministry-announces-death-of-influential-brotherhood-leader/>. (Erişim: 19.05.2024).

Hamzawy A. Ve Dunne M. (2010). Brotherhood Enters Elections in a Weakened State. *CEIP*. <https://carnegieendowment.org/research/2010/11/brotherhood-enters-elections-in-a-weakened-state?lang=en>. (Erişim:18.08.2024).

Hourani A. (2000). *Arap Halkları Tarihi*. Yavuz Alogan (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Human Rights Watch (2014). All According to Plan. <https://www.hrw.org/report/2014/08/12/all-according-plan/raba-massacre-and-mass-killings-protesters-egypt>. (Erişim: 13.06.2024).

İbrahim, E. (2010). Brotherhood Fires Only MP, *Ahramonline*. <https://english.ahram.org.eg/NewsContentP/1/1991/Egypt/Brotherhood-fires-only-MP.aspx>. (Erişim: 21.05.2024).

Kandil, H. (2015). *Inside the Brotherhood*. Cambridge: Polity Press.

Lacroix S., & Shalata A. Z. (2016). The Rise of Revolutionary in Post-Mubarak Egypt. Roigier Bernard ve Lacroix Stephane (Ed.), *Egypt's Revolutions Politics, Religion and Popular Movements, 163-179*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Lynch, M. (2011). Obama's Arab Spring, *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2011/01/06/obamas-arab-spring/>. (Erişim: 12.10.2024).

Maalouf, A. (2009). *Çivisi Çıkmuş Dünya Uygarlıklarımız Tükendiğinde*. Orçun Türkay (Çev.). İstanbul: YKY.

Mamdani, M. (2005). *İyi Müslüman, Kötü Müslüman*. Sevinç Altınçekiç (Çev.). İstanbul: 1001 Kitap.

Massad, J. A. (2020). *Liberalizmde İslam*. Ali Fahri Doğan (Çev.). İstanbul: Runik Kitap.

Menshawy, M. (2020). *Leaving the Muslim Brotherhood Self, Society and State*. Cham: Palgrave Macmillan.

Morsi, name Luxor Governor from Attack-linked Group, <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2013/06/17/Mursi-names-Luxor-governor-from-attack-linked-group>, *Al-Arabiyya* (2012). (Erişim: 23.05.2024).

Nafi, B. (2012). *İslamcılık*. Burhanuddin Aldiyai (Çev.). İstanbul: Yarın.

Mitchell, R. P. 1969. *The Society of Muslim Brothers*. Oxford: Oxford University Press.

Morsi at 100 Days. Middle East Policy Council (2012). <https://mepc.org/commentaries/morsi-100-days/>. (Erişim: 20.06.2024).

Pargeter, A. (2016). *Müslüman Kardeşler Muhalefetten İktidara*. Semih Çelik (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Pargeter, A. (2016a). *Return to the Shadows The Muslim Brotherhood and An-Nahda since the Arab Spring*. London: Saqi Books.

Popular Resistance Movement. TIMEP (2015). <https://timep.org/2015/04/09/aprm/>. (Erişim: 14.06.2024).

Tammam, H. (2008). Kardeşliğin Tarifi (Arapça). <https://tammam.org/%D8%AF%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D8%AA/307-q-.html.#>. (Erişim: 20.07.2024).

The Draft Party Platform of Egyptian Muslim Brotherhood, *Ikhwanweb*. <https://ikhwanweb.com/the-draft-party-platform-of-th/>, (Erişim: 10.08.2024).

Vannetzel, M. (2017). The Muslim Brotherhood's 'Virtuous Society' and State Developmentalism in Egypt: The Politics of 'Goodness'. <https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h2fv.16>, (Erişim: 23.05.2024).

Wickham, C. R. (2016). *Müslüman Kardeşler Bir İslami Hareketin Gelişimi*. Evren Demirci (Çev.). Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları.

Willi, V. J. (2021) *The Fourt Ordeal A History of Muslim Brotherhood in Egypt 1968-2018*. Cambridge: Cambridge University Press.

Youssef, A. (2015). “الإخوان توضع إعادة الامستقبل ترسم ل لتغير مراحل-أربع (5/1)..ع”, Alaraby. <https://www.alaraby.co.uk/> أربع 5/1-الإخوان توضع-عادة (Erişim: 01.08.2023).

Zekeriya, F. (2007). *Çağdaş İslamcı Harekette Hakikat ve Hayal*. Sinan Köseoğlu (Çev.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Zollner, B. H. E. (2009). *The Muslim Brotherhood Hasan Al-Hudaybi and Ideology*. New York: Routledge.

Zubaida, S. (2008). *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*. Burcu Koçoğlu Birinci ve Hasan Hacak (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.